M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref. / Sec. 640 a

Title : Rasataraṅgiṇi

640

रसतरंगिणी

Rasa Tarangini	Title
Bhanudatta	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
640	Remarks

Rhetorics.

श्रीगणेशायनमः।लक्ष्मीमालोक्यलग्नामुपरिसमरणे शोचयन्यज्जंतनूक्षं शेषणाक्षिप
स्यन्नक्षमितद्रशामुरवीक्ष्यरोमांचमंचन्।हव्वाहैयंगवीनं चकितमपसरन्केछरस्फोदिगंतान्
क्रिंचन्दतेनभ्रमितलभितुलयन्पातुमांपीतवासाः।१।भारत्याः शास्त्रकांतारभ्रांतायाः श्रो
त्यकारिणी।क्रियते भानुनाश्रीरसारसतरंगिणी।२।वाणीकमलिनीभानोरपारसतरंगि
णी।हंसाकृतांचियस्तत्रपुंस्त्वमत्रप्रदीयतां।३।भिसांदेवतरंगिण्यांवारयन्तुकूलवारणान्।
यद्वाविष्यंतिलोकानामाविलोविरलोरसः।४।हेतोः पूर्ववर्तित्वनियमात्पूर्वमेवतस्योपन्या
सः समुचितो रसस्य हेतवो भावादयस्तेन रसात्पूर्वं भावादय एव निरूप्यंते।रसानुकूलोवि
कारो भावः।विकारोन्यथाभावः।विकारश्चाद्विविधः।आंतरः शारीरश्च।आंतरोद्विविधः।स्था
यीभावो व्यभिचारीभावश्चेति।शारीरस्तु सात्विकभावः।यत्तु मनोविकारो भावः तथा चेद
हविकारस्वेदादौ भावपदप्रयोगो गौण इति।तन्न।तुल्यवदुभयत्र भावपदप्रयोगेन विनिग
तुमशक्यत्वात्।लक्षणातुरो येन लक्ष्यायावस्थितेः।इतरभावस्यात्मभावलोपनायकत्व

सतिसजातीयविजातीयभावानभिभाव्यः॥प्रथमः परानभिभाव्यो मनोविकारो वा॥ सचप्रधा
नो मनोविकार इति वा स्थायीभावः॥ नचान्यभावेतिव्याप्तिः॥ तस्येतरभावस्यात्मभावत्वो
पनायकत्वाभावात्॥ चरमसमयपर्यंतस्थायित्वादस्य स्थायित्वव्यपदेशः॥ सचाष्टधा॥ तत्रम
रतः॥ रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौ भयंतथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्ति
ताः॥ तत्रेष्टवस्तुसमीहाजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णारतिः॥ साचक्वचिद्दर्शनेन क्वचित्श्रवणे
न क्वचित्स्मरणेन [redacted]॥ यथा॥ वक्त्रंयस्य कृषीवलो निगदितं पीयूषपाथोधरो भ्रूसंज्ञापरिचा
रिकासमजनिस्फीतंस्मितंदोहदं॥ संतापंतरुणार्ककर्कशरुचिं निश्वासवाताहतिं कस्मादेष
सहिष्यते सखि मम प्रेमद्रुमः कोमलः॥१॥ कोमलपदादपूर्णता॥ कौतूहलकृतवचनवेषवैसा
दृश्यकृतो मनोविकारोऽपरिपूर्णो हासः॥ वचनवेषवैसादृश्यकृते भयक्रोधेवानातिव्याप्तिः॥
तत्रकुतूहलकृतत्वाभावात्॥ यथा वेतालचरणानां॥ आगच्छन्नगरोपकंठमिलितैरावेष्टितो
बालकैः शुद्धांतेपरिचारिकाभिरचिरं सोल्लासमावेदितः॥ साकूतं सकुतूहलं वलिवधूवृंदैः पुरोदा
पयत्यन्नं किंचिदुदंचितस्मितलवः पायात्स वो वामनः॥२॥ लेवपदादपूर्णता॥ इष्ट——

विश्लेषजनितो रत्यनालिंगितो मनोविकारोऽपरिपूर्णः शोकः॥ नचेष्टविश्लेषजनितविप्रलं
भश्रृंगाररसस्य करुणत्वापत्तिः॥ तस्य रत्यालिंगितत्वात्॥ नचरतिः प्रीतिस्तया विनाशोकोऽ
पिनोत्पद्यते इति॥ तथा वा संभवइति वाच्यं। इष्टसमीहाजनितमनोविकृतेः रतेरुक्तत्वात्।
कुमारसंभवे रत्याः कादंबर्यां महाश्वेतायाः रघुकाव्ये अजस्य प्रलापे करुण एव रसः॥ तत्र
तत्र बाधनिश्चयादिष्टवस्तुसमीहाया अभावात्॥ यत्र मृतेऽपि जीविताशा तत्र श्रृंगार एव रसः॥ बाध
संदेहस्य प्राप्त्यसंदेहपर्यवसिततया समीहाया अप्रतिबंधकत्वात्॥ तथा वयूनोरेकस्मिन्मृते
करुण एव रसः प्रलापः जीवितो विश्लिष्टयोः प्रलापः श्रृंगार एव रसः॥ अत एव रसरत्नप्रदीपि
कायां करुणोदाहरणं॥ अयि जीवितनाथ जीवसीति मनुविप्रलंभश्रृंगारस्य पूर्वानुरागमान
प्रवासकरुणात्मकत्वाज्जीवतोरपि विप्रलंभस्य करुणरसत्वमागतमिति चेत्॥ सत्यं॥ करुण
रसस्य तत्रांगत्वेन भासमानत्वात्करुणात्मकव्यपदेशः॥ यथा॥ विरहज्वरमूर्छयापतंतीनय
नेनाश्रुजलेन सिच्यमानां॥ समवेक्ष्य रतिं विनिश्वसंतीं करुणाकुड्मलिता बभूव शंभोः॥
करुणाकुड्मलितेत्यपूर्णता। यज्ञादिविकृतिः प्रमोदप्रतिकूलः परिमितो मनोविकारः॥

क्रोधः॥प्रतिकूलविशेषणात्त्वदृशमुखापमानितस्यरामस्यवीररसेनालिख्यात्तिः॥यथापरशुरा
मवाक्यं॥नाद्यारभ्यकरोमिकार्मुकलतांविन्यस्तहस्तांबुजःकिंविस्तारलनासिलोचनयुगोभा
वन्निमेषोदयात्॥यावत्सायककोटिपाटितरिपुक्ष्मापालमौलिस्खलन्मौलीमाल्यपुतत्परागप
रलैर्नामिंदिनीमेदिनी॥१॥किंविस्तारलत्वादपूर्णता॥शौर्यदानदयान्यतरकृतोमनोविकारः
परिपूर्णःउत्साहः॥वीररसस्तुयुद्धवीरदानवीरदयावीरास्त्रिधा॥युद्धवीरस्योत्साहोयथा॥ब्र
सेनांसंघटयन्द्युतिंद्विगुणयन्चापंचमत्कारयन्नेत्रस्याभिमुखोभविष्यतिलगाद्विद्राव
णोरावणः॥इत्युत्साहविचारमूढहृदयोदेवोरघूणांपतिर्ज्याविन्याससविधिंविनैव
विशिखान्बाणासनेन्यस्यति॥१॥अत्रविचारादपूर्णता॥दानवीरोत्साहोयथा॥आ
दर्शीयशशांकमंडलमिदंहस्यापिहेमाचलंद्वीपायद्युमणिंमहीमिवककृथंनोशिक्षवेद
त्तवान्॥दित्सापल्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रांबुजोजानीमोभृगुनंदनस्तदपिव २
लनप्रायशोदत्तवान्॥१॥पल्लवितंनतुफलितमित्यपूर्णता॥दयावीरोत्साहोयथा॥

दुस्तारसंसारपयोधिपारप्रकारमालोचयतोजनानां॥समुद्धृतोवक्षसिकेशभारैःकृपांकुरःकौ
स्तुभकैतवेन।१।अंकुरोपन्यासादपूर्णता।अपराधाविकृतरवाविकृतसत्वादुद्भूतो
परिपूर्णोमनोविकारोभयं।यथा।तार्क्ष्यपक्षपवनोपसेवितंवीक्ष्यवीक्ष्ययदुनंदनं
पुन्नगरः।भीतभीतस्वतत्रकालियेमंदमंदमपसर्तुमुद्यतः।१।स्वोपन्यासादपूर्ण
ता।अहृद्यदर्शनस्पर्शनस्मरणाद्भूतोमनोविकारःपरिपूर्णोजुगुप्सा।शा
र्दूलशावककवटज्झठपाट्यमानसारंगशृंगवतिभस्मतिरामचंद्रः।वासंचकार
नवभारतथाजुगुप्सांदुःखपुदुःखमतिरेवनदुःखितानां।नलधोतपदाद
पूर्णता।चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणाद्भूतःपरिपूर्णोमनोविकारोवि
स्मयः।यथा।युध्यंतमर्जुनंवीक्ष्यकेवादेवानविस्मिताः।नमेनबहुगोवि

दोर्दण्डकर्णपराक्रमः। नमेनेबाहुतिपदादपूर्णता। शृंगारादेश्चमत्कारदर्शना
3 द्यत्रमनोविकृतिरंगतया भासते तत्र शृंगारादय एव रसाः। प्राधान्यं यत्र
भासते तत्राद्भुत एव सो रसः। अंगतया यथा। वैधर्म्यकालपंकजात्मकट
१ यत्यानंदनीर्दृशोः स्वर्णालंकरणाद्घनात्पुलकावैधर्म्यमंगश्रियः।
तस्यान्नूपुरपद्मरागमहसः पादारविंदश्रियो भेदोसंजनितमेव वाल्किकमतः
शिल्पं विधेर्वर्ण्यते।। प्राधान्येन यथा। विनासायंकार्यं समुदयात्सौरभ्यसु
भगाः किरज्योत्स्नाधारामपि धरीणाता तारापरिवृत्तिः। धनुर्दूते स्मारीतरयातिवि
हारं नतमसो निरालंकः पंकेरुहमुकुलमंकेनट्यति।। इति श्रीभानुदत्तविरचिता
यां रसतरंगिण्यां स्थायीभावनिरूपणं नाम प्रथमस्तरंगः समाप्तः।। छ।। 3

ता वन
श्रीः। तस्यान्नूपुरपद्मराग। अथ विभावा निरूप्यंते। विशेषेण भावयंति उत्पादयंतीति ये रसानिति विभा
वाः। स च द्विधा। आलंबनविभाव उद्दीपनविभावश्चेति। यमालंब्य रस उत्पद्यते स आलंब
नविभावः। यथा। प्राणस्य प्रतिमूर्तिः प्रत्यात्मा पुण्यलतिकायाः। अधिदेवतं नयनयोः
सायामम कोस्मि संसिसव। २। शृंगारस्योद्दीपनविभावस्तत्र भरतः। ऋतुमाल्यालंका
रः प्रियजनगांधर्वसेवाभिः। उपवनगमनविहारैः शृंगाररसः समुद्भवति। चंद्रश्चंदनादय
उद्दीपनीयाः। संध्याशाप्रावर्जन्मर्चनिको कामिनोः प्रमत्तप्रमनाल्पं नादी भ्राम्य
द्भ्रमरविरुतिमारिवः कापि कोलः। तारापुष्पांजलिमिव किरन्सूचयन्पुष्पकेतोर्नृत्यं
रंगं प्रविशति सुधादीधितिः सूत्रधारः।१।। अथ हास्यविभावाः। तत्र भरतः। विपरी
तालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः
अंगवैकृत्यादय उद्दीपनीयाः। कर्पूरं घर्घरयन्भ्रमयन्मालिं विवर्त्तयन्बाहू। नेत्रांचले
चपलयन्नटयति मां शिशुच्छीयां। करुणरसस्य विभावाः। तत्र भरतः। इष्टजनस्य
विनाशात् शापात् क्लेशाच्च बंधनव्यसनात्। एतैरर्थविशेषैः करुणाख्यो रसः स

मुद्भवति। बंधकदरिद्रादयउद्दीपनाः। त्वां पश्यतो भुजगपाशनिबद्धदेहमद्य । ...मयदसौ न बहिः प्र
यो ति। नेत्रे निमील्य सि पश्यसि न वंदोस्य मदीयमिति लक्ष्मणयुद्धमेव।।१।। रौद्रविभावः।
तत्र भरतः। आयुधखड्गाभिघाताद्यकृतभेदा। द्विदारणाच्चैव। संग्रामसंभवाद्यैर्यादस्यूः सं
जायते रौद्रः। वैरिदर्शनानिर्भर्त्सनादय उद्दीपनाः। यथा। लंकाधिपः संयति शांकनीयो
जंभान्निरस्तापहबाहुवीर्यः। इत्यालपंतं हनुमंतमेष रामः स्मितेनुत्तरयां चकार।।१।। दानवी
रस्य विभावो यथा। वपुषा विनयं वहंति केचिद्वचसा केपि वरंति साधुचर्याः। अति
थौ समुपागते सपर्यां पुलकैः पल्लवयंति कोपि संतः। दयावीरस्य विभावो यथा।
कथमविरलजाग्रद्वैद्विकत्रिभाजो निशायां तमसि दुरवगाहि प्राणिनो वीक्षणीयाः।
इति किमु समुदंचद्दीपलेखाभिरामं स्फुरति मुरारिसिम्हरारिः कौस्तुभं संबभार।।१।।
ननु स्थायि उत्साहः कथमुद्दीपनविभाव इति चेत्सत्यं। उद्दीपनविभावेन ज्ञायमा
४
न एवगमकः सच स्थायी निष्ठः परनिष्ठो वति न कश्चिद्विशेषः। अनुभावस्तु स्थानि
ष्ठ एवगमकस्तस्यानुमापकत्वेन पक्षवृत्तित्वनियमादिति। ननु दयावीरः क

रुणरस एव नांतर्भवति निरुपाधिपरदुःखप्रहारणेच्छा दया सा च करुणस्थायिना बाधिता
न संभवतीति चेत्। न करुणस्य स्थायिभावः शोकः। दयावीरस्य स्थायिभाव उत्सा
हः इति स्थायिभेदेन भेदात्। ननु दयावीरकरुणारसयोर्भेदे का गतिरिति चेत्। सत्यं।
करुणया विना दयावीरस्यानुद्भवादिति। तत्र करुणाया अनुभावकत्वादिति भ
यानकस्य विभावाः। तत्र भरतः। विकृतरवसत्त्वदर्शन संग्रामारण्यशून्यगृहगम
नात्। गुरुनृपयोरपराधात्कृतकः सभयानको ज्ञेयः। घटिकाबंधबंधनश्रव
णस्मरणदर्शनादय उद्दीपनाः। यथा। उद्यत्कांति कठोरकेसरदकसाधाधरप्र
स्खलद्विकद्दीधितिकांचनीकृतजगन्निःशेषभूमीधरः। स्फूर्जत्कंठनिनाद
भिन्नवसुधामार्गप्रविष्टद्विजप्रोदारीर्वचनप्रहर्षितबलिर्व्यालोकि माया ह
रिः। बीभत्सविभावः। तत्र भरतः। अनभिमतदर्शनेन गंधरसस्पर्शदोषैश्च।
उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सरसः समुद्भवति। अमेध्यवस्तूनां स्मरणश्रवणादय उ
द्दीपनाः। यथा। योधानामधरेरशोक कुसुमैर्नेत्रैः सितैरंबुजैर्दंतैः कुं

इदलैकैस्सरसिजैः संपाद्य पुष्पांजलिं । झिलिं कर्णयुगं विधाय करिणां रक्ता वसिक्तांगके ।
५ प्रेतानां बकुभिः पुरः पुरभिदो नृत्यं समारभ्यते ॥१॥ अद्भुतविभावः तत्र स्तंभकः यत्स्तुति
शयार्घ्यपुष्कं वाक्ये रूपं च कर्मशिल्पं च । तत्संबंधे स्थैः रसोऽद्भुतो नाम भवति ॥२॥ मायेंद्र
जालादयः उद्दीपनीयाः उद्दामोद्दामसाद्यप्रतिस्खलनो दग्रजा ग्रस्मभावः सोयं देवो
मुदेवो भवेदुन्नरहरिस्ताः रितारोषविश्वः । यस्य प्रोढप्रतापस्फुटविकटसदा कोटिभि
पाटितानां मित्राण्यंगोद्धराणां बहिरिव निरगुर्विंधकतां केतवेन ॥१॥ इंद्रजालं यथा ।
व्योम्नि त्रागणसीम्नि संध्याकिरणं विस्तार्य चलां चलं ध्यातेः क्रमेण पांशुभिः स्त्रिज
व्योम्नि विहगश्रेणीरिव छिन्नान् जीजी
गतानेत्राणि संमोहयन् । ताराशोभिः कमौक्तिकान् विहगश्रेणीरिव छिन्ना जीजी
कृत्य बहिः करोति वदना त्यं चाशुगो मायिकः ॥२॥ ॥इति श्रीभानुदत्तविरचिता
यां रसतरंगिण्यां विभावनिरूपणं द्वितीयस्तरंगः ॥ ॥अथानुभावा निरूप्यते ॥
यस्मादनुभावयति अनुभवगोचरतां नयंति तदनुभावाः । कटाक्षादयः । करण ५
त्वेनानुभावकता । करणत्वं च फलायोगव्यवच्छेदनसंबंधित्वं । ननु रसे कथमनु

भावापेक्षेति चेत् । सत्यं । स्थायिभावः परिपूर्णो रसस्तस्य चांतरितत्वात् ॥ ज्ञापकेन कैं
विना कथमित्यनुभावकस्यापेक्षणीयत्वात् । ननु कटाक्षादयः कथमुद्दीपनविभावा
न भवंति । दृष्टकटाक्षादेः कामिनो मनो विकारः परिपूर्णो भवति । अनुभवसिद्ध
मपनेतुमशक्यत्वात् । किंच प्राचीनसमतिरपि । ईषद्वक्रितपक्ष्मपंक्तिरुचिरनाकृत
स्मितवृ॰शक्षितरतरंगवतवाद्यसुदसि रिकरक्रोडजुगद्दत्तेते ॥ अंतः पांशुलहेमकेत
कदलद्रोणीदुरापः श्रियो दामूलस्य विभावना दिह पुनः क्रूरं किम् आकांक्षसि । इ कां०७
दों त्यादिति चेत्सत्यं । कटाक्षादीनां करणत्वेनानुभावकत्वं । विषयत्वेनोद्दीपन
विभावत्वं । तथा चास्मिन् रसानुभावकरणत्वेन नायिकां प्रति कटाक्षादयोनुभा
दि० वाः । ते च वहिर्गोचरीभूता कामिनो मनोविकारं कारयंतो विषयत्वेनोद्दीपनविभा
वा इति । स चानुभावः कायिकमानससाहायसात्त्विकभेदाच्चतुर्धा । कायिका भ्रूज
क्षेपादयः । मानसाः प्रमोदादयः । नाद्य चतुर्भुजत्वज्ञीनमाहार्याः । सात्त्विकाः रो
मांचादयः । शृंगारस्यानुभावाः । तत्र भरतः । नयनवदनप्रसादः स्मितम

मधुरवचोद्धृतिप्रमोदैश्च । विविधैरंगविकारैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥१॥
कटाक्षभुजोत्क्षेपादयरुहनीयाः । यथा । मुक्ताहारस्तनकलशयोः कर्णयोः कीर्ण
कारैर्मौलौ मालापरिभवभयादेव दूरेन्यवारि । दृष्ट्वा श्री चसमज्जनिपुनः सुखुवो
भूषणाय प्रातर्वीतोनूरकमलद्रोहदक्षैः कटाक्षैः ॥१॥ हास्यानुभावाः । तत्रभर
वाक्ये तः ॥ विकृताकारैरंगविकारैर्विकृतवेषैश्च । हास्यं जनयद्यस्मात्तस्मा द्वेयो
रसो हास्यः । ओष्ठ-वाक्य-घनविकरणदशननासा कपोलस्पंदद्दोषेष्मा कोष
शर्कुचनादयरुहनीयाः । यथा । पात्रीकृत्य कपालमंडलमिदं पीयूषभानोः क
लावतश्चकृत्यफणामाणिं फणिपतेः संपाद्य तस्मिन् शिखं ॥ सायं दीपविधौ वि
तन्वति शिशौ मंदं हसत्यातया किंचित्कुंचिदपांगभंगकुटिला दृष्टिः समारोपि
ता ॥१॥ करुणारसानुभावाः ॥ तत्रभरतः । निश्वसितरुदितमोहप्रला
पपरिदेवनैश्च । अभिनयः करुणरस्यादेहाभिघाताद्भिश्चैव । मुखशोषप्रला
पादयरुहनीयाः ॥ ततो निर्गच्छति गणपतौ नाकमध्यात्पितरस्या वाचा देव्या ।

घार गं४

स्त्यजति शिथिलं नवदोर्द्वंद्वः प्रकंपः । अद्याप्याद्रिभवति कुमैयो नीपिपातीरपंकोभे
नेत्रे निर्यत्पयसि नपुनः कञ्जलस्कंधमेति ॥ रौद्रानुभावास्तत्रभरतः । नानाप्रहरण
संकृत्तशिरसः कंपः कराग्रनिष्पेषस्तस्याभिनयः कर्तव्यः । भ्रुकुटीदंतोष्ठपीडनादि
रुहनीयाः ॥ यथा । ययभीमनवज्ञाकुटिघनरवं दंतिघ्नैः पीडितोष्ठं विक्षिप्तो व्योम्नि नः
उच्च विंध्याचलं दुचमत्कारभाजः करीन्द्राः ॥ तेषामेषां कपोलादिवभयविधुतालका
चिदुकाद्रीयलग्नाबिंबपीयूषस्तानो मधुकरपटली कोल्लकैर्नस्पदछेलन ॥१॥ वीर
रसानुभावाः तत्रभरतः । शौर्यवीर्योत्साहपराक्रमप्रभावैश्च । वाक्यैराक्षेप
कृतैर्वीररसः सम्यगभिनेयः ॥ ननु अतींद्रियस्य रसस्य ज्ञापकाः शरीरधर्मा
भवितुमर्हति । अतएव सर्वत्र उक्ताः ॥ तथा च धैर्योत्साहो न शरीरधर्मो इति
केचित् ॥ सत्यं । धैर्यपदेन चांचल्यभाव उक्तः । उत्साहपदेन पुलकादयो श्रु
लक्षिताः ॥ यत्न ॥ अनुभावश्चतुर्विधः । तत्रमानसोप्यनुभाव उक्तः सच

शायमानएवगमकः सत्वमानसेंद्रियकश्चेतिनाविशेषः। विनयबलादयऊहनीयाः। युद्धवीरानुभावोयथा। अंतेवासेवाजिल्पमयसमंव्यापारादीक्षागुरुः। पार्श्वेतस्य
विपक्षपक्षदमनक्रीडाधरोरावुणः। इत्थंजल्पतिसर्वतः परिजनेसंध्याप्रभातेवुर्व
तःश्रीरामस्यनकुंभकस्यपवनेस्तुष्टःसंकोपिक्रमः। दयावीरानुभावोयथा॥
ध्वांतस्तोमघोरेजगत्त्रयकरेपाथोधरेवर्षतिनेकोदयाकुलवत्सगोकुलदया
दीनक्षणःकेशवः। हस्तन्यस्तमहीधरच्युतिभियानेवांगुलीपल्लवैःश्रस्तवेणु
सं०४ मुरीकरोतिनततनोःस्वांगंवहत्यंशुकं॥ दानवीरानुभावोयथा॥ जोदास्यन
विघ्नेहिगच्छनग्रहात्सर्वीक्ष्यमद्राजनंयाचे। किंचमेंवंतमतदाखिलंकोत्स
क्षणंक्षम्यतां। दासश्चदहमस्मिचेद्वसुमतीसर्वैवसंगृह्यतां। स्वर्णेचकुरु
दक्षिणाधनपतेरानीयसंपद्यते। भयानुकस्यानुभावास्तत्रभरतः॥ कर
चरणनेत्रमस्तकसर्वांगेषुप्रकंपनेश्चैव॥ शुष्कोष्ठतालुकंठस्पंयानकोनि

त्यमभिनेयः। रोमांचवदनवैवर्ण्यस्वरभेदादयऊहनीयाः। व्यस्तश्रस्ततरणएवली
ढवदनव्याकीर्णफेनोच्चयःकाकुव्याकुलघोरघर्घरवस्फारीभवल्लोचनं। कंपत्र
भि०३ स्खलदंघ्रिवामनतनुश्वासोर्मिनुन्नाधरविस्तीर्णभुजगस्यवक्त्रकुहरेकंठस्य
गावःस्थिताः॥१॥ बीभत्सानुभावस्तत्रभरतः। आननेनेत्रविघूर्णलोचनना सं०४
सामुखच्छादनेनेव। अव्यक्तपादपतनेर्बीभत्सःसम्यगभिनेयाः। सर्वा
नि०६ गसंहारहृल्लेखीवनादयऊहनीयाः॥ कपटहरंमुखकुहरेविस्तीर्णवीक्ष्यपदि
नकरंलक्ष्मीः। हतदैत्यपललकवलभ्रांत्यामुरवस्थेमश्रुकेःपिदधे॥ अद्भु
तानुभावस्तत्रभरतः। फेरुषग्रहणोल्लासेहाहाकारैश्चसाधुवादैश्च। वेपथु
स०३ गद्गदवचनैःस्वरभेदैरभिनेयस्य। अनिमिषप्रेक्षणरोमांचादयऊहनीयाः।
यथा॥ पांडवंवीक्ष्यपदांदंडखंडितारातिमंडलं॥ अद्यापिनाकिनोनेत्रेनि
मेषानेवजायति॥ ॥इतिश्रीभानुदत्तविरचितायांरसतरंगिण्यांअनुभावनिरूपणंत०३

अथ सात्विका भावा निरूप्यंते। तत्र भरतः। स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः॥
८ वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्विका मताः। ननु सर्वस्य सात्विकत्वं कथं व्यभिचारित्वं न
कुतः। सकलसाधारण्यादिति चेत्। अत्र केचित् सत्वं परगतदुःखभावनायामत्यंतानु
कूलत्वं। तेन सत्वेन कृताः सात्विका मता इति व्यभिचारित्वमनादृत्य सात्विकव्यपदेशाद
ति। तन्न। निर्वेदधृतिस्मृतिप्रभृतीनामपि सात्विकव्यपदेशापत्तेः। न च परगतदुःख
भावनायामप्येते समुत्पाद्यंते सोयमनुकूलत्वशब्दार्थः। अत एव सात्विकव्यपदेशः
तेषामिव वाच्यं। निर्वेदस्मृतिधृतिप्रभृतीनामपि सात्विकत्वापत्तेः। अत्र प्रतिभाति।
सत्वशब्दस्य प्राणिवाचकत्वात् तत्र सत्वं जीवच्छरीरं। तस्य धर्माः सात्विकाः। तथा च
शारीरा भावाः स्तंभादयः सात्विका भावा इत्यभिधीयंते। स्थायिनो व्यभिचारिणश्च ८
भावा अंतरत्वान्न शरीरधर्मा इति। शरीरधर्मत्वे सति गतिनिरोधः स्तंभः। अस्य वि
भावाः। हर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः। यथा। श्रोणी पीनतरा तनुः कृशा

तरा भ्रमी धुरा पीवरा वक्षोजस्य तटी कुतो न भ्रुकुटी मातर्मया गम्यतां। इत्युद्भ्राम्य कदंबकुंजनि
केतं निविश्य मंदस्मितं गोविंदः समुदीक्ष्य पक्ष्मलदृशां स्तंभस्तिरोधीयते॥ वपुषि स
लिलोद्गमः स्वेदः। अस्य विभावाः। मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभयश्रमपीडाघा
तमूर्छाः। यथा। कांते तव कुचश्रीते राजंते स्वेदबिंदवः। दृश्यतां मदनेनेव कृतां कु
सुमवृष्टयः॥१॥ विकारसमुत्थो रोमोत्थानं रोमांचः। अस्य विभावाः। शीतालिं
गनहर्षभयक्रोधाः। यथा। बकुलमुकुलकोशं निर्ययन्मधुकरकूजितभाजि
कुंजभ्रमे। पुलकलतिकपोलपालिमालिस्मितसुभगः कथमद्य नंदसूनुः
॥१॥ गद्गदत्वप्रयोजको ध्वनितः स्वरः स्वभाववैजात्यं स्वरभंगः। अस्य विभावाः
क्रोधभयहर्षमदाः। यथा। व्यक्तिः स्यात्कथमस्य कोपादुक्तिः क्रियेत त
दिति परस्कः पुरो राधा मौनमाधाय तिष्ठति। भाषत्वे सति शरीरस्पंदो वेपथुः
व्यक्तिः स्यात्तच्चकस्पंदादौ नातिव्याप्तिः शरीरस्पंदचेष्टा श्वयमात्रप्रदातेन
शरीरावयवकंपनातिव्याप्तिः। अस्य विभावाः आलिंगनहर्षभीतयः॥

यथा। कथमकथमुरोजद्वमेहतो ये दुपनिरेषी चिनोतु चंपकानि। भवति करतले
यदस्य कंपः प्रियसखि मश्कीति नेवमत्सपत्नी। विकारप्रभावप्रकृतवर्णान्यथा
भावो वैवर्ण्यं। अस्य विभावाः मोहभयक्रोधशीततापश्रमाः। यथा। कुंकु
टे कुर्वति कानमाननं क्लिष्टयोस्तयोः। दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवादधे।
विकारजनितं मक्षिसलिलं नक्रौ। अस्य विभावाः हर्षामर्षधूमलयशोकजृं
भाशीतानि निमिषप्रेक्षणानि। यथा। विसृज विसृज दुःखधारा अन्यस्तु पकं
मपागतो मुकुंदः इति कथयतु मश्कबिंदुरक्षणे निपतति वृक्षसि मक्षमला
यताक्ष्याः। शरीरत्वे सति चेष्टानिरोधः प्रलयः। सत्यंत विशेषणात् निद्रा
दौ नातिव्याप्तिः। स्तंभादयः शरीरधर्माः तेषां साहचर्यकथनेन प्रलयोऽपि
शरीरधर्म एव। तेनात्र चेष्टापदेन शरीरधर्म एव। तेनात्र चेष्टापदेन शरीर
चेष्टा एवाभिमता। मनसस्तु नैतु चेष्टा। अतएव चेष्टाश्रयः शरीरमिति पा

कर्म।

स्खलक्षणो। यथा। नो वक्रं नमितं धुतं नु च शिरो व्यावर्तितं नो वपुर्वासो न श्लथ
माहृतं निगदितं नो वा निषेधाक्षरं। शोषणं नापि विलोचनं विरचितं क्रीडाक
लाकातरं चेतः केवलमाननेन मधुरिपोर्व्यापारितं राधया॥१॥ जृंभा तु न वमः सा
त्विकभाव इति प्रतिभाति। उज्जृंभाननमुल्लसत्कुचयुगं स्विद्यत्कपोलस्थल
मित्यादौ शृंगारतिलकादौ सात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनात्। न
च सात्विकभावानुभाव इति विपरीतमेवाकिनस्यात्। सत्यनुभावत्वप्र
वृत्त्वविरोधात्। पुलकादीनां तथा दृष्टत्वात्। न चांगाक्षोटमर्दनादीनाम
पि भावत्वापत्तिः। तेषां भावत्वलक्षणाभावात्। रसानुकूलो वै विकार इ
ति लक्षणं। अंगाकृष्ट्या न विकाराः किंतु शारीरचेष्टा प्रत्यक्षमतत्। अंगा

कश्चिरक्षिमर्दनं वा पुरुषे रिछया विधीयते त्यज्यते च ।जृंभा च विकारो देवस्य वति।
तान्निवृत्तौ दैत्यं च निवर्तते च । यथा ॥ आधायमानं नैर्रहसि स्थितायाः संभ्रमा व्याजं
१० श्यामचला त्मजायाः । चुचूर्कौतिं स्मेरमुखो महेशः करांगुलीभिः कलयां च
कार ॥ ९ ॥ ॥ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां चतुर्थस्तरं
गः समाप्तः ॥ ॥ श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीः ॥

१०

अथ व्यभिचारिभावा निरूप्यंते ॥ तत्र भरतः ॥ निर्वेद ग्लानि शंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः २ ॥ व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता त
था ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मान एव च ॥ २ ॥ सुप्तिर्विबोधो मर्षश्चाप्यवहि
त्थमथोग्रता ॥ मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च [illegible] ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च वि
ज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ ३ ॥ इत्यत्र लोचनसंख्या [illegible] अनेकरसानि ष्ठत्वे ॥ अनेकरसव्या रितं ५
प्यत्वं व्याप्यभिचारित्वं ॥ न चरो मांसादावतिव्याप्तिः ॥ तेषामभिसंधेया द्यत्वात् ॥ ते भावा
२ शारीर व्यभिचारिणः ॥ एते चांतरा व्यभिचारिण इयांस्तु विशेषः ॥ ननु निर्वेदादेः स्था
यित्वे व्यभिचारित्वं च कथमिति चेत् ॥ न रसपर्यंत स्थायित्वे इत्यत्र लोगामित्वे चोपाधि
४ भेदमादायाभयसंभवात् ॥ स्वावमानने निर्वेदः संसारे हेयत्वबुद्धिर्वा ॥ तत्र विभावाः ॥
तत्त्वज्ञानेर्ष्यादयो नुभावाः खेदप्रकाशो चिंतादैन्यादयः ॥ यथा ॥ क्षोणी पर्य श्रु ४
टनं भ्रमाय विदुषां वादाय विद्यार्जितामानध्वं नसहेन सिविधिविता स्तेने पराधी
श्वराः ॥ विश्लेषाय सरोजसुंदरदृशामास्ये कृतो दृष्टयः कुज्ञानेन मयापराध्या
गनगे रनारा [illegible] नारायण ॥ २ ॥ ग्लानिर्निर्बलता निःसहता ॥ तत्र विभावाः रैत

चि

स्यापात्तत इक्षुकथादय:॥ यथा॥ व्याहर्तुं पुनरीक्षणान् गिर: कंठाद्दूरं निःसृता:
११ श्लेषाश्लेषविधिं विधातुमपि यान्नैवोन्नता दोर्लता॥ प्रातस्तल्पमपास्य गच्छति
रो चंडांशुचंडातपन्यक्षिष्टाम्लस्फुरद्गर्भगुरुरेचवस्तस्याः खिन्नता दृश्य:॥ उत्कटको
वा टिकानिष्ठप्रतिसंधानं रक्षता निःकिंकरीवाराः सका॥ तत्र दुर्नयपरक्रूरतादयो विभा
वा:॥ अनुभावा: कंपक्रियाप्रच्छादय:॥ यथा॥ एते चित्रविलोचनो गुरुजनाजि
रव ह्यायुदा पल्लव: पौरा: क्रूरवचाः प्रपंचयशास्वभ्यश्रूश्वक्षतश्रवा:॥ किं स्यादित्यन चंद
नर्थबीजमसकृत्संचिंत्य वक्षोरुहा: स्फूर्जत्किंशुकदामवामनयना निश्वस्यवि
न्यस्यति॥१॥ परोत्कर्षासहिष्णुता परानिष्टचिकीर्षा वा असूया॥ तत्र विभावा:
१२ मन्युदोजन्यादय:॥ अनुभावा: कोपचेष्टाघोषणादय:॥ यथा॥ हस्ति रहसि मया ११
थल्लब्धवासे निवसति कापि कलानुबारस्थानो:॥ इति लिखति विधुंतुदस्य नूनं
प्रतिसदनेप्रतिस्पर्धरंभवाणी॥२॥ हर्षोत्कर्षो मद: दु:खासंभिन्नस्करयानुभ ३

कर्ष:॥ तत्र विभाव: पानं॥ अनुभावस्तु उत्तमानां निंदा। मध्यमानां हसितं। अधमानां रोदनं।
इंद्रियसंमोहनन नयनघूर्णन साम्यन निद्रेव निद्रा। न च हर्षव्यभिचारिभावेति व्याप्ति:
तत्र हर्षमात्रस्य सत्वात्॥ न तु तत्रोत्कर्षनिष्ठा जाति विशेष: किं च तत्र मनोमोह:॥ अत्र वस
३ नमसंदेहानि स्वरूपभेदात्॥ तत्र निद्रारोदनादयो न च पुलकादयोऽनुभावा इत्यनुभावभेद
श्च। ननु तिष्ठति क्षणं न रुन्धन्नया वत्स पिबाम्यहमित्यादौ वीररसेपि मदोदृष्टोस्ति॥
तत्र निद्रा रोदनं वा कथमनुभाव इहारोदिति निद्राति संयति योधरतिचेत्। सत्यं। रसभे
देनानुभावभेद:। शृंगारे तेऽनुभावा: वीरे च नयनारुण्यचमत्कारादय:॥ सामान्ये च मद
नयनघूर्णनवचनस्खलनादयश्चेति। यथा। रसनां रसयन्नसौमधुस्वयमस्माकमनर्थ
कं जड:। इति तत्र समस्तमिंदिरं प्रतिबिंबस्य मिषेण मज्जति। आयासप्रभव: परिश्रम:
श्रम:। तत्र विभावा: रत्यध्वगत्यादय: अनुभावा: स्वेदादयो यथा। सरामचंद्रोऽसौ निरीता वि
या: स्वेदांबुसंस्तकपयोधरा या:। अपांगपातैर्विह्वला लज्जायाः प्रभान शोषान् शिथि
ली चकार। उत्थाना घस्तमत्वंअलस्यं। विभावा गर्भादय: अनुभावा: क्रियाकातर्यादय:॥

यथा। हरं हरं तं स्तनहारयष्टिं करेण रोद्धुं न शशाक तावत्। गिरीन्द्रसुता गर्भवती वि
हस्य दृगंचलं कामरतौ चकार ॥१॥ दुःखावस्था दुःखातिरेको वा दैन्यं ॥ अनौज्ज
१२ ल्यमिति केचित्। तन्नातस्य बाह्यविषयत्वेन तदनुमापकत्वात्। विभावाश्च दारि
द्र्यादयः अनुभावाः कार्श्यक्लेशान्दोलत्पीडादयः यथा तातचरणानां। अंसे कुंतलमा
लिकास्तनतटोत्संगे लवंगत्रजौ माद्यन्मन्मथकुंजरद्रदशनप्रांते विलग्नं म
नः। किं चान्यद्विरहातलेन सरसं संदह्यमानं वपुर्गंडे पांडिमकैतवेन सुतनोः फे
नोत्थयं मुंचति ॥१॥ चिंता ध्यानं। ध्यै चिंतायामित्यनुशासनात्। ध्यानं च न स्मारणा
त्मकं स्मृतिभावं स्यात् पृथक्त्वेन निरूपणात्। किं तु चित्तैकाग्रता। इष्टानाप्तिप्रभृ भि
तयो विभावा अनुभावास्तापवैवर्ण्यबाष्पश्वासादयः। यथा। शंभोर्ध्यानपरस्य शै
लराजतनये किं वा न जानीमहे तस्यै वाञ्छितजन्मनः पादिवत्तनोतापः समुन्मीलति १२
अक्ष्णोरश्रु निषण्णगण्डमिति वहिंर्गान्तरंगावलिः पांडिम्नः कपटेन चंद्रकलि

काक्षांतिः स सुजृंभते ॥१॥ मोह वैचित्त्ये। मुह वैचित्त्ये धातोर्मोहनं मोह इति भा
मु वव्युत्पन्नो मोहशब्दः। वैचित्त्यं कोपि कार्यपरिच्छेदः। विभावास्तु भीत्यावेगचिंतनादयः
१३ अनुभावास्तु संतापात पूर्णनादर्शनविस्मरणादयो यथा ॥ अंतःस्मरसुवर्णकेतकदलद्रोणी
कृतिप्रोहितनीललक्ष्मीनीकृपसमुचदिद्रुवदनोक्षीराबुधे रुक्षितो। शार्दूलस्तंभस्रातकुलः
शतमखः कर्तव्यमूढेंद्रियः सोप्यद्य भुजंगपाशपतनो जातस्त्रिलोकीपतिः ॥१॥
संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः। तच्च प्रत्यभिज्ञारूपं स्मरणरूपं च। संस्कारजन्यत्वेनोभयोः
६ संग्रहः। अन्यथा प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षत्वापत्तेः। संस्कारोद्बोधकाः सदृशादृष्टचिंता
द्याः विभावाः। अनुभावाः भ्रूसमुन्नयनादयः। प्रत्यभिज्ञा यथा। कालिंदीसरसः स
मेत्य नभसः क्रीडे परिक्रीडते च द्वंद्वमिदं सुधाकरकला मात्रा म्य विस्फूर्जति। चेत्सो
पि स्मरचापचापलचमत्कारं समुल्लंबते तस्मान्नूनमेव कदंबकुंजकुहरे राधापरिष्वा १३
म्यति ॥१॥ स्मृतिर्यथा। वद्धनोकुंजकुंजरस्मिपतितं भूयिबंधनस्वतं समं सम्मूलोदर
कुंचितदृष्टिराधिकास्मितकमद्रिरतमाननं स्मरामि ॥१॥ धृतिः संतोषः दुःखोप्य
या

दुःखबुद्धिर्वा। विभावास्तत्त्वज्ञानादयो नुभावास्त्वगर्भोगादयो यथा ॥ भूषाभ
स्मरंजांसि वेश्म विपिनं द्वंद्वोद्रेषो वाहनं चेलं चर्म तथापि मन्मथरिपोः सौगः किमु भस्य
ति ॥ इत्यत्वं किमु हीयते किमु महादेवेति नो गीयते किं वा तस्य च देवदेवरति वासनाजोने नै
त्यज्यते ॥१॥ स्वच्छंदक्रियासंकोचं व्रीडा। न वशं कार्यं त्रासेति व्यक्तिः। तत्र क्रियाविरह
एव न तु क्रियासंकोच। विभावाः दुराचारादयो नुभावाः। शिरोनमननयनमुद्रणायते
स्वनप्रच्छादनादयः। यथायोध्यावर्णने। भिन्नोभिन्नोप्रतिफलकगतं भालसिंदूरबिंदुं दृष्ट्वा
दृष्ट्वा कमलनयनी केलिदीपं भ्रमेण। कांते चेलं हरति हरितो लोलमालो कैर्ष तीयवे
प्रमछोदयति सहसा पाणिपंकेरुहेण ॥१॥ इतरादितरोत्कियाकरणं क्रियायाः शीघ्र
तावत्त्वं चपलता वा। मात्सर्यद्वेषादयो विभावाः अनुभावावैरिदर्शनवाक्यपारुष्यप्रहा
रादयः। यथा। लंकाचारिणि सेतुकारिणि रणक्रीडां चमत्कारिणि प्रौढारण्यवचः
प्रसारिणि पुरो रामे धनुर्धन्विनि। जातास्तस्य दशाननस्य समरप्रारंभदंभस्पृ
रा

श्री

ख

रत्के पूरघुपतिता तुमेघशिखिशिखा षाण्या गाभ्कर श्रेणयः। चेतःप्रसादो हर्षः। प्रियदर्शनपु
२४ त्रजननोदयो विभावाः। अनुभावाः पुलकस्वेदास्वरभेदादयो यथा। पुलकितकुचकु
म्भपालि राधाव्रजति मुकुंदमुखेंदुवीक्षणाय। विरचयति न मध्यभंगभीतिं गणयति च
नापि नितंबगौरवाणि॥१॥ आकस्मिके स्थानिष्टोपपत्तेः विवर्त्तः संभ्रमो वा आवेगः।
वैरिदर्शनप्रियश्रवणोत्पातादयोपि भावाः। अनुभावास्त्वस्त्रशारीरस्खलनविपर्या
सादयः। यथा। एकोवासासि विश्लथे सहचरीस्कंधे द्वितीयः करःपश्चात्कृष्ठति चक्ष
क रैमितरस्त्रुं मुरवे भ्राम्यति॥ एकं कंटकविद्धमस्ति चरणं निर्गंतुमुत्कं ठते चान्य
ना दैरिमगीदृशां रघुपते रालोक्य संचरात॥१॥ सकलव्यवहाराक्षमज्ञानता जडता॥
मं चम्न्दीप स्मारनिद्रान्त विष्वति व्याधिः। तत्र शोनधिविरहात् न चालस्यपीति तत्रा १४
सबति व्याधिः। तत्र तत्र कतिपयव्यवहारासत्वात्। दृष्टानिष्टदर्शनादयो विभा
वाः। अनुभावाः अनवभाषणानिमिषप्रेक्षणोपरिच्छेदादयो यथा। दुःपारवा

रिनिधिपारमुदारवीर्यमागच्छतो हनुमतो हसितं वतेनुः। उद्वीक्ष्य नीरनिधिनीरमधीरवीचिं चि
त्रार्पिता इव पुनः कपयो बभूवुः। आत्मनि सर्वाधिकबुद्धिः सर्वस्मिन्न्यूनबुद्धिर्वा गर्वः। बलै
श्वर्याभिजनलावण्यादयो विभावाः। अनुभावा अवज्ञाभ्रूवल्लिचेष्टितहसितपरुषप्रकाशा
दयः। यथा। परशुरामवाक्यं। निःपीतेकलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गंगया हे पुंहंतवपुर्ल
लाटदहनेपावकृतः प्रक्रमः। तावत्तत्र मया विपक्षरमणीनारीदृगंभोरुहद्वंद्वस्वेवलदंबु
वाष्पटलैः स्वष्टाप्ययोराशयः॥१॥ इष्टसंशायोऽनिष्टजिज्ञासा वा विषादः। इष्टस्तु नजीवन
धनयशः शरीरपुत्रकलत्रादय उक्ताः। अपराधधनगमनादयो विभावाः। अनुभावाः उत्तमा
नां सहायान्वेषणोपायचिंतनादयः मध्यमानां विमनस्कता। अधमानां ध्यानधारणमु
सा खशोषणनिद्रानिश्वासादयः। यथा। प्रत्यावृत्य यदि प्रजानभिभवनं वा नाभवेत्प्रच्यवो निर्गच्छा
मि निकुंजमेव यदि वा को वेद किं स्यादितः। इति ध्यायत्येव कश्चिद्नुतटे किं जातमेतावता मध्ये पश्य के
कुलानि धः समुदयो जातः किमातन्यतां॥१॥ औत्सुक्यं कालासहिष्णुता। सकलेंद्रियाणामेक
दैव क्रियाप्रारंभो वा। प्रियस्मरणादयो विभावाः। अनुभावा गात्रगौरवादयः। यथा। आयः

कैरपि केलिकौतुकमनोराज्यैर्द्दिनं नीयते पुनर्मल्लिकेसरैश्चारुचंपकनवांभोजस्रजो गुंफिता नेः । कांची
कुंडलहारहेमवलयान्यासीक्ततीयस्ततो नीतः सुंदरियास रस्यचरमो यामः कथं यास्यति ।। ५८
तरांद्रियप्रवृत्त्युपरमे मनस्तत्त्विमदावसीते तदा निद्रा । तस्याः सुप्तस्य निद्राकारणत्वात् । स्फ प्राप्तावृत्ति नि
द्रा भरतेनोक्ता । स्वप्नवहनाडिकायां मनो यदावर्त्तते तदा स्वप्नादिसंभवः । तत्र विभावाः स्वसाव
चिंतालस्यक्लमादयः । अनुभावाः पार्श्वकरणनयनभ्रूचलनविभ्रमवचनस्वप्नदर्शनादयः
यथा । गच्छ नाच्छन्नतपनदुहितुः पिच्छगुच्छावतंसः पश्यन्नस्मद्वदनममलक्लान्तचक्षुषा कुंचितेन ।।
स्निग्धापांगः शिथिलचरणः स्तोकविस्पष्टहासो दृष्टः स्वप्ने कमलकलिकामंडनो मेघखं
डः ।। १ ।। ग्रहाद्यावेशोऽपस्मारः । विभावाः अपावित्र्यशून्यस्थितिधातुवैषम्योत्कटदुःखभया
दयोऽनुभावाः कफफेननिश्वासभूपतनविपर्यासांगलोलनादयः । यथा । उद्दण्डनवप
ल्लवा परुषवः पर्यस्तशारवाष्कजाः स्फूर्जत्कोरकफेनबिंदुपटलव्याकीर्णदेहश्रियः ।। ग्रा
म्यद्भृंगकृतापकुंतलजुषः श्वासानिलोत्कंपिताः शोलंप्रश्च्युतकफेनिपातितमपस्मारं दधुर्वीरु
रुहः ।। १ ।। मूर्च्छाचेत्वै वांतर्भवति । तच्चमपि विहाय मनः पुरीतति नाड्यां यदावर्त्तते तदा सुप्त ।

विभावो निद्रा । अनुभावा नेत्रनिमीलनप्रलयश्वासोच्छ्वासादयो यथा ।। श्वासोच्छ्वासप्रचलदप
रोष्ठांतमामीलिताक्षं क्रीडाकुंजे तपनदुहितुः सुप्यतः श्रीमुरारेः ।। अंतःस्मेरानिभृतनिभृतं कापि
कर्णावतंसं काचिद्दोषाः कनककवलयं तानमुष्णाति काचित् ।। १ ।। इंद्रियाणां प्रथमप्रकाशो वि
बोधः । निद्राच्छेदो विभावः । अनुभावो गात्रकृष्टिर्जृंभाक्षिमर्दनांगुलीमोटनादयः । यथा । राधायाः
सहसाद्रुशा कुवलयश्रेणी हरिर्दंभकुर्वत्याः कंककंठकं ठनिनदैः सांकेतिके जायत ।। अं
गाकृष्टिविवर्त्तितमानवपुषो देवस्य केसद्विषो लोलापांगतरंगभंगरुचिरं नेत्रांबुजं पातु
नः ।। १ ।। परोत्कारप्रभावोत्कटसमीहा अमर्षः ।। विभावा अवमानाधिक्षेपादयः । अनुभा
वाः स्वेदशिरःकंपनयनारुण्यादयः । यथा । अघाने नो नभर्तुः सरसिजनयनाभ्यां स्फुटं सेना
समेतं बध्वा लांगूलमूले दशमुखमभितो भूतले भ्रामयामः ।। शश्वन्मा गोवलोकः प्रबलन
यनयासीत्तथा सांकमेनां लंकामुत्पाद्य किं वा रघुपतिचरणांभोजयोर्योजयामः ।। १ ।। आ
कारव्यवहारसंगोपनमवहित्था । विभावा व्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः । अनुभावाः
अन्यथाकरणान्यथाप्रेक्षणादयो यथा ।। त्यक्तासप्तविभीषणः सगतं वा न्यबद्धसपाथोनि
धिः किं चित्कुर्व्यांति सोपि सा रिणि [illegible] शीता परित्यज्यतां । इत्याकर्ण्य सकृत् णस्य वचनं स्म

रा न नो रा वणो मुक्तादाम करेण कंठस विधे कीरस्य विन्यस्यति ॥१॥ उग्रता निर्दयता । विभावाः
९६ पराधदोषकीर्तन चौर्यदौर्जन्यादयः । अनुभावास्तर्जनताडनादयः । यथा । कोदंडं रणसिंह
भूपतिभुजस्तिसुत्वादंडैः प्रचंडैः कृतं तत्र जयप्रतिपक्षराजरमणीवक्षोरुणे गुंफितं । क्रूरा का
रकुरंगतारपतनप्रभ्रष्टदुष्टीद्विपत्रुद्धादंततलैः कृतोस्ति विशिखास्वलैक्षमुद्रांक्षितेः ॥३॥ य २७४
थार्थज्ञानं मतिः । विभावाः शास्त्रचिंतनादयः । अनुभावाः शिष्योपदेशभ्रूक्षेपकरचालनवा
तुर्यादयो यथा । भ्राटीनेत्रपुटीपयोधरतटी क्रोडाकुटी दोस्तटी पाटीरद्रुमवर्णनेन कविभि
र्दौर्दिनं नीयते । गोवर्द्धनजनार्दनोति लगती नानर्थेति कृत्स्नेतिच व्याहार समयस्तदेकमन
सां पुंसां पारिक्रामति ॥२॥ नयविनयानुनयोपदेशोपालंभाः अत्रैवांतर्भवंति । उपदेशो यथा ।
वस्तु प्रदेयं स्वकलौ वधेयं मनो विधेयं चरणे हरस्य । निजं विधेयं कीर्तिर्विधेया विधेर्विधे
यं विधिरेव वेत्ति ॥२॥ उपालंभो द्विविधः । प्रणयात्मा कोपात्मा च । प्रणयात्मा यथा । पापाये
यदि नाद्य वांछयपयोधारा दरव्यालीनां वदने सुधा यदि रवे गर्भे हिमानी यदि । स्त्रेमाकं चस ९६
मीरणो यदि तथा स्यात्तत्रभवेत्स्तैलाकिं नाम स्मरभूमिपाल भगवन्नक्रोधान्मुधाधावसि ॥२॥

य

प

कोपात्मा अमर्ष एवांतर्भवति । यथा । जन्मोसि जगदेव देव देवाभरणस्कंधार सशीतलं सन्धारो ।
उरसि वहसि मे तथापि तापं यदुपते वक्रः स खौ मे किं ब्रवीमि ॥१॥ विकारो व्याधिः । कुपि
तधातुभयकामक्लेशादयो विभावाः । अनुभावा दोषोपद्रवादयः । यथा । दात्तुं स्वीयमनन
घ्येदीपितपदं तस्याः कुरंगीदृशः केयूरं कनकांगुलीयकमिवादातुं बहिर्गच्छति । अन्य
स्तु छनिवेदयांनि किमितो वेणीभिषात्कालियो दृष्टा लोचनगौरिकाकालियसरोभ्रांत्या वा
परिभ्रामति ॥१॥ विनाविचारमाचारउन्मादः । न चागम्यागमनेन्नेति व्या० प्रि० । विनाविचा
रपदेन तस्य व्यावर्तनात् । तत्रसुखमुपदेश्यं । तद्दृष्टिविस्तर एव । क्रियासमीचीनेत्यन्यदेतव ॥ प्रसमीचीनेद
अप्रेक्षन्यकारिता उन्माद इति यस्य मतं । तत्रेदं दूषणं । विभावाः प्रियविप्रयोगविभवभ्रंशादयः
अनुभावाः वृथाकूपितवृथाहसित वृथारोदनादयो यथा ॥ नेषा कापि च का च नलतासे वासि
ने राधिके का एषा चेन्नकुतोपि जल्पति तदा सन्मूर्छिता वर्त्तते । इत्थं तत विचिंत्य सिंचति स्फुनी
रैरधीरे दृशो वीतव्याततनुते करेण भुजयो राधाय संभाषते ॥१॥ प्राणानिःक्रमणं निधनं । विभा
वानुभावौ स्पष्टौ । यथा । पर्यस्ता प्रविकीर्णबाहु पतत्संध्यामभूमौ भियालकेशस्यनके

शपाश्रमनिलः स्पृष्टुं समाकांक्षति । उच्छंनोच्छकरः किरं किरति वाव क्रारविंदेन वा स्वेस्वेधा
११ म्निमिथः कथामपि नकरः प्रव्यक्तमातन्वते ॥ ९ ॥ मनोविक्षोभस्त्रासः । तथा च विकारो त्रासो मनो
विक्षोभो भीति । आकस्मिकमनःक्षोभस्त्रासः इति । विक्षोभे नेव हृदयोरप्येकले नोपग्रहणं विभा
वाः घोरस्वनश्रवणयोरघोरसत्वदर्शनादयः अनुभावाः क्षोभस्वरभेदरोमांचकंपागात्र २४
गोरवादयः यथा । श्रण्वानो हरिनामशामवेदनाहिंद्रस्य शंकां वहत्कुर्वन्कां तरमां तरं सभे
गवान्मैनैकभूमीधरा । कुंचत्यं चातिसुभ्रितश्रूतिकतप्रत्यंग गोलाकृतित्यक्त व्याहृतिस्तिपु
पंककुहरे निमंक्तुमाकांक्षति ॥ ९ ॥ विचारो वितर्कः । विभावाः विप्रतिपत्तिः संशयसाधकबा
धक सद्भावनादयः ॥ अनुभावाः शिरःकंपभ्रूचलनादयः । वितर्कश्चतुर्विधः । विचारा
त्मा । संशयात्मा । अनध्यवसायात्मा । विप्रतिपत्त्यात्मा । अनध्यवसायात्मा । उत्कटकोटि
टिकः संशयः प्रत्येकमुदाहरणानि । कालिंदीविलुठन्कठोरकमठक्रूरंधनुः शोभवंरा
मोबालम्टणाळकोमलवपुर्वंशी वववर्तंसोभिकवः । व्याहारप्रखलाः खलाः क्षितिभृतां गोष्ठी ११
भिः शिक्षा पुनः तस्मात्केवलमेव तिष्ठति मम श्रेयस्करो भास्करः ॥ १ ॥ सोंदर्यस्य मनोभ

वेनगणना लेखा किमेषा हृता लावण्यपुस्पविलोकितुं त्रिजगतामेषा किमुद्दीपिका । आनं
३ दद्रुम मंजुरी नयनयोः किं वा समुज्जृंभते बाधायाः किमु वा स्वभावसुभगा रोमालिरुन्मी
लति ॥ २ ॥ कथय कथय केयं खंजनं खेलयंती विहरति यमुनायाः पार्थसिस्वर्णवल्ली ॥ अ
यमुदयति कोकः शारदः शीतभानुस्तदुपरि तिमिराणामेष को वा विवर्त्तः ॥ ३ ॥ इयं नु विल
सत्सुधाकरकलाधिकाराधिका करांकरणमंडनः किमु सहेतलस्यावपुः । नवाकनकमंजरी
वहति खंजरीटं यतस्ततः स्मरमदालसा कथय केयमुन्मीलति ॥ ४ ॥ ननु दशावस्थासु अभिला
षगुणकथाप्रलापा व्यभिचारिभावान्यंतरेण गणिता तत्कथं स्वतंत्रा एवोक्ता भवेत । न । औत्सुक्ये
अभिलाषस्यवर्णना । मक स्मृतौ गुणकथाया उन्मादे च प्रलापस्यांतर्भावात् । छलमपि को व्यभि
चारिभाव इति । तांबूलहरणहेलनरभसाश्लेषोपि संविधिप्रतं इति शृंगारे । रौद्रे इंद्रजालादय
हास्ये च व्यपदेशान्यापदेशादयः इति तद्दर्शनात् । वीथी भेदेन गणनाच्च । संगुप्तक्रियासंपादनं छ
४८ लं । विभावा अवमानप्रतिपक्षकुचेष्टादयः । अनुभावाः यक्रोक्तिनिभृतस्मितवीक्षणप्रकृतिप्रक्षा
लनादयः । यथा शृंगारे । संकेतीकृतकैतवनं प्रविशतोरन्योन्यकोतूहलादन्यत्र प्रतिभानमारब्धय

तोरन्योन्यमनुरज्यतो॥ कुंचत्कायमितस्ततः करतलेरासानमाद्यन्वतो राधया माधवयोर्निकुंजकुहरा
१८ डुड्डीविकापाहुनः। संग्रामेयथा॥ सप्ताविकृत्तान्कृपयान्नंबुराज्ञीन्पुरेणकंठेपुनरीक्ष्यमानः। दृष्टो
कंपीद्रस्यमुखेसस्वेदमायोजयामास स्मरानंदंदः। सर्वेष्वेवव्यभिचारिरूपाणां निविस्तरभियान
पदर्शितानि। आलस्यौग्र्यजुगुप्साः संभोगेवर्ज्याः। विप्रलंभे आलस्यग्लानिनिर्वेदश्रमशंकानि
द्रौत्सुक्यापस्मारसुप्तविबोधोन्मादव्याध्यालस्यवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रूणि व्यभिचारिणः।
भयेस्तंभस्वेदगद्गदता रोमांचवैवर्ण्यशंकामोहावेगदैन्यचापलत्रासापस्मारप्रलयमरणा
व्यभिचारिणः। बीभत्सायां अपस्मारमतिव्याधिमोहावेगवैवर्ण्या नव्यभिचारिणः। अ
न्ये च व्यभिचारिभावा रसानुकूला ऊहनीयाः। स्थायिनो व्यभिचरंति। हासः शृंगारे रति
र्हास्यकरुणयोर्नाशांतिषु। क्रोधो वीरे। भयं शोकः शृंगारयोः। जुगुप्साभयानकौ उत्सा १८
हविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणो। उत्साहो रौद्रहास्ययोरिति॥ ॥ इति श्री भानुद
त्तविरचितायां रसतरंगिण्यां व्यभिचारिनिरूपणं नाम पंचमस्तरंगः समाप्तः॥ ॥

अथ रसा निरूप्यन्ते॥ विभावानुभावसात्विकव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः स्थायिभावः
परिपूर्णो रस्यमानो रसः॥ भावकविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनो विश्राम्यते यत्र कि
र यत्स सर्वोपि रसः॥ न यत्नतः प्रथमानुरागः व्याप्तिः॥ पूर्वानुभावादितिवाच्यो॥ तथापि ज भा२
त न्मांतरीयानुभावसत्तोऽस्तीति। रसो द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चालौकिकसंनिकर्षो
लो. न्मालौकिकः॥ अलौकिकसंनिकर्षजन्मालौकिकः॥ लौकिकसंनिकर्षः षोढा विष
यगतः॥ अलौकिकसंनिकर्षज्ञानं। तेषु चानुभवस्तेषु ज्ञानमेव॥ तज्जन्मानानुभूते
स्व ष्वपि तेषु प्राक्तनसंस्कारद्वाराज्ञानमेव जन्मसामर्थ्यः॥ अलौकिकरसस्त्रिधा। स्वाप्निकः।
मानोरथिकः औपनायिकश्चेति। औपनायिकस्तु काव्यपदपदार्थनाट्येच। किंतु द्वयोरपि आनंद
रूपता। ननु मानोरथिको रसो न प्रसिद्ध इति चेत् सत्यं। अस्माकं तु मनोरथोपरिचितप्रासादवा
पीतटक्रीडाकानने केलिकौतुकरूपमायु परंक्षीयते। इत्यादौ मानोरथिकः शृंगारः श्रवणा
त्। शास्त्रेत्वौचित्याध्यवसानात्। रसस्त्वविनास्वादानुपपत्तेरिति। तत्र भरतः। शृंगारहास्यकरु

प्रत्यद्धास्यहानां स्थायिभावानां तत्र सत्त्वादिति चेत्। तेषां व्यभिचारिभावात्मकत्वात्। ननु क
रुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः। सकलकलाधिदैवतं कृष्णः
१९ सर्वशृंगारस्य दैवतं तेन सकृष्णाराध्यतया सकलाकांक्षाविषयत्वेन वा प्रथमं शृंगारस्योपन्या
सः। ननु वात्सल्यं लौल्यं भक्तिः कार्पण्यं कथं न रसः। आर्द्रताभिर्वास्य रसस्य तेव्यभिचारि
भावा इति चेत्सत्यं। वात्सल्यं करुणस्य लौल्यं हास्यस्य भक्तिः शांतः कार्पण्यं हास्यस्य। नन्वेवं
परत्र स्फुटत्वात्॥ व्यभिचारित्वेनावश्यकत्वात्॥ धार्मिकल्पितेनातो धर्मकल्पनायां लघुत्वा
च्च व्यभिचारि रतिरेवास्तु किं करुणेनेति चेत्॥ नारतेः शोकेऽतिशोककारणतायां रतेरनु
पक्षेपात्॥ किं च रतिः कस्य रसस्य व्यभिचारिणी॥ न शृंगारहास्यरौद्रवीराणां युवमिथु
न परस्परप्रीतिहास्यक्रोधानां तत्राभावात्॥ न बीभत्सस्य जुगुप्सापात्रत्वाभा
वात्॥ नाद्भुतस्य तत्र विस्मयस्यानियतत्वात्॥ तस्मात्तु शोकस्य स्थायीत्वपास्था १९
यी शोकभावः करुणाख्यो ऽतिरिक्तो रसः इति॥ ननु रतिरेवास्तु किं हास्येनेति चेत्॥
सकस्यास्तु व्यभिचारि करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सानीत्यत्रानवकाशात्॥
स्त

नाद्भुतस्य विस्मयस्यानियतत्वात्। न शृंगारस्य रतेरस्थायित्वापत्तिः। परं तु रत्या
समं हास्यस्य सांकार्यं। ननु रतिहास्ययो रसं कीर्ण स्थानाभावात्। पृथक्त्वं कुतः स्या
दिति चेत्। न। हेतोरसाधारण्यात्। असाधारण्यमत्र स्थायित्वं प्रधारेतः सांके
येपि स्थायिशोकादसाधारणात्। करुणो भिद्यते। तथा तत्सांकर्येपि स्थायिप्रह
सभावादसाधारणाद्धासो भिद्यते। शांतावप्येवमूह्यं। न च वात्सल्यादावपि
च असाधारणहेतव आर्द्रतादयः संति। तथा तेषामपि रसांतरत्वापत्तिरिति वा
च्यं। आर्द्रतादीनामपि रतित्वात्। तस्याश्च तत्र साधारण्ये शृंगाररसत्वा
पत्तिः। ननु उत्साहक्रोधावुभयत्र तस्मात्। वीररौद्रतया योरन्यतर एव वर्ततामि
ति चेत्। न॥ स्थायिभेदनियमादात्त उत्साहवासना वीरे न तु रौद्रे। क्रोधवासना
रौद्रे न तु वीरे॥ पुनरपि परिपूर्णः परस्परं प्रमोदः सम्यक् संपूर्णो रतिभावो वा शृं
गारः। पुनरेकत्र प्रमादस्य रतेर्वाधिक्ये न्यूनतायां व्यतिरेके वा परिपूर्तेरभा

वांतरसाभासइति।सचद्विविधः।संयोगोविप्रलंभश्च।तत्रदर्शनस्पर्शनसंलापादितरेतर
२० मनुभूयमानंसुखं।परस्परसंयोगेनोत्पद्यमानंआनंदोवासंभोगः।संयोगोबाह्यशृंगारसं
बंधः।तस्यदेवताविष्णुर्वर्णःश्यामः।यथास्तंभेनचाटुवचनानिपराहतानिपाणिःपयोधर
हते।उडलांजगाम।लक्ष्म्याःपरंतुपृथुवेपथुरेवनीवी।विश्रंसयन्मधुहृदस्मधुसूदनस्यदृ
ष्टिर्लग्नकणगुन्नमय्यवदनंकांतेकुचांतस्पृष्टोत्रास्त्वयास्तदुकूलदीर्णतवालिप्रव्यक्तनाभि
श्रियः।शधायादरघूर्णदुत्पलदलद्रोण्णीमदद्रोहिभिर्दृक्कोणस्यतरंभितोविरचितोदी
र्घापुरेवस्मरः।देशानांसमयानांनायकानांचभेदेननायकयोरवस्थाभेदेनबहवोभेदाः।
तेचरसमंजुयथादर्शिताइति।अथभावानिरूप्यंते।तत्रभरतः।लीलाविलासोविच्छित्ति
भ्रम विक्षित्तिःकिलकिंचितं।मोट्टायितंकुट्टमितंविब्बोकोललितंतथा।विहृतंचेतिविज्ञेया
दशहावास्तुयोषितां।१।नारीणांशृंगारचेष्टाहावः।सचस्वभावजोनारीणां।ननुविब्बोक २०
विलासविच्छित्तिविभ्रमाःपुरुषाणामपिसंभवंतीतिचेत्सत्यं।चेतयानोपाधिकाः।
तू

स्वभावजाःनारीणामेव।नन्वेवंयदिसद्देवतासांतेकथंनभवंतीतिचेत्।सत्यंउद्दीपका
न्वयव्यतिरेकाभ्यांतासांहावभावव्यतिरेकाभावाविति।लीलाविलासविच्छित्तिललि
तानिशरीरशोभोत्पादकानिचेष्टाविब्बोककुट्टमितविहृतानिअंतराणीति।किल
किंचितमुत्सयसंकीर्णमिति।प्रियस्यभूषणवचनाद्यनुकृतिलीला।।तत्रविभावाः
सखीकौतुककलापः।अनुभावःप्रियपरिहासः।यथा।।चंद्रांशोस्वरमादितुं
बिंनिमग्नोजिह्वाखितंसुस्तुवांसुपंचत्कैरतुकयातयाविरचितेवंशीरवेराधया।
एषस्फूर्जतिकस्यनिस्वनइतिक्रोधाकुलत्कानतंराधावीक्ष्यलतापतानपिहि
तोस्मेरोहरिःपातुवः।।१।।गमननयनभ्रूनयनादीनांयःकश्चिदुत्पद्यतेवि
शेषःसविलासः।।अत्रविभावः।प्रियदर्शनस्मरणादयोनुभावाःअभि
लाषवेदग्ध्यप्रकाशसंकेतप्रकटनादयः।यथा।।कूजत्को।चंद्रस्फुरद्दोले

नटकृवाधिवेलद्रुपुर्वब्भुर्लैंडलकोतिसाग्रयाळितश्रीचंळपंल्यावचः। प्रातर्नर्तितपुंडरीकपरि
२१ षत्तांडित्यपाहच्चरी दृष्टिर्यं प्रतिज्ञापतेवंरतनोर्वक्त्रासशंकाधिकः॥१॥ कतिपयभूष
षण विन्यासो विच्छित्तिः। तत्र विभावाः सौकुमार्यप्रियसेत्सौगंपसौंदर्यगर्वकौ
धंकेशप्रकाशादयः। अनुभावाः। गर्वमानादयः। यथा॥ मंजीरं न पदे करेन कट
कं मौलौ न माला पुनः कस्तूरी तिलकं तथापि भजते रत्या रसानां श्रियं॥ सखी धि
फ कामलिखिभालभालके यद्दधसा सुभ्रुवो जानीमः किमु तत्र मन्मथमहीपा
लेन मुद्रा कृता॥१॥ वागंगभूषणानां स्थानविपर्यासो विभ्रमः। विभावा मद
धा३ रागोत्कसादयः अनुभावाः प्रियसख्याद्युपहासादयः। यथा॥ त्यक्तौ किलि
विधौ निजांशुकधियापीतांबरस्याशुकं पश्चाद्यः परिधाय सम्भ्रमशयनाद्धा २२
तः प्रभातमानिहिः॥ आदातुं वसनांचलं चपलयन्क्रोधं च संदर्शयन्वाचा कौतु

भ्र

कमाचरत्स्मितसुधास्निग्धो हरिः पातु वः॥१॥ श्रमाभिलाषभयक्रोधानां सं
करः किलकिंचितं। तदाह। श्रमाभिलाषगर्वानां स्मितहर्षभयक्रुधं॥ असकृत्सं
करं प्राज्ञैर्विज्ञेयं किलकिंचितं॥१॥ अत्र विभावाः। नवयौवनोद्भवचापलादयः। अ
नुभावाः कर्तव्यानिर्धारणादयः। यथा॥ कोदंडमारोहति चंडिमानं मध्यं व्रतः को
क्षतिशोणिमानं॥ पयःस्कंधावोछाति वेपमानं स्वर्णाचलः स्विद्यति किं विदानं। नि
क्रोधागारसमुत्थिताः समुदयत्संत्रासतलादिताः व्रीडाभिः परिमार्दिताः स्मि
तसुधाधाराभिरुद्वर्तिताः॥ स्नाताः स्नेहरसे मनोभवकलामालाभिराम
स्थिताः पायासुरभिप्रियशीलराज्यकुतुः स्फीताः कटाक्षच्छटाः। वार्तावैमुख्यसति
त्वयो दर्शनस्पृहामोहायितं॥१॥ अत्र विभावाः। सपत्नीलोकत्रासलज्जा
दयः। अनुभावाः मनःप्रेमकथनसंकेतानिवेदनादयः। यथा। नखैर्हस्य

२२ कथारसंकथ्यमपि श्रोतुं समुत्कंठते रायां किं तु विकीर्णरत्नकपटादागत्य सोभ्या दृशि ॥ न्यस्तं
न्येत्रपुटे स्फुरत्कुचतटी स्वेदोल्लसद्दोर्लता ह्रीव्यावल्गदृशा तु टीस्खलत्पाटमुद्रः केश्लि
तिके भ्राम्यति ॥ २॥ दुःखसुखचेष्टा कुट्टमितं ॥ अत्र विभावाः रागोत्कंठ्यदर्शनकरजक्ष
तकुंतलाधरग्रहादयः ॥ अनुभावाः कपटकायसंकोचकपटसीत्कारादयः ॥ यथा ॥
रोद्धुं पाणिः प्रचलति चिरादंगुली निश्चला सोप्युत्क्षेपो भवति कुटिलो नेत्रयुग्मेन तःप्र
सन्नी ॥ गाढाश्लेषो भवति स्मृततनोरंगगात्रे नकारः कंपो मूर्ध्नः प्रसरति मुखे से मुखान्न
प्रयाति ॥ २॥ गर्वाभिमानसंभूतो विकारो नादरात्मको बिब्बोकः ॥ तत्र विभावः ॥
यौवनमदधनमदकुलमदप्रियापराधादयः ॥ अनुभावाः अवहित्थदुर्वचनदुःप्रेक्ष
णादयः ॥ कृतांजलिः कातरदृग्निपातः प्राणेश्वरः पार्श्वमुपाजगाम ॥ सखीनुरेख २२
कुंडलरत्नरेखां पुनः पुनः प्रेक्षितुमाचकांक्ष ॥ २॥ सकलांगसमीचीनविन्यासो

२४

ललितं ॥ अत्रैव स्मितादयोंतर्भवंति ॥ अत्र विभावा मनःप्रसादप्रियतममद्दढानुरागधीर
त्वादयः अनुभावाः प्रियवशीकरणलोकानुरागचमत्कारादयः ॥ यथा ॥ केलिकोमि
तमेखलं चपलचारुनेत्रांचलं प्रसन्नमुखमंडलं श्रवणसंचलत्कुंडलं ॥ स्फुरत्पुल
ह८ कबंधुरं लसितशोभमानाधरं विलासस्यगति मंदिरं व्रजति कस्यशातोदरी ॥ २॥ प्रिय
पा० संनिधावभिलाषापरिपूर्तिर्विहृतं ॥ व्याजलज्जादयो विभावाः ॥ अनुभावाश्च
न्यथाचेष्टितानि ॥ यथा ॥ व्यावृत्तादयो यथा व्याजात् ॥ आपिलजातिकपोले चंद्र
चूडविधातुं तिलकमुदयदंतःकोपभाजाभवानी ॥ फणिपतिभयकूटाद्वैमनुक्ते ग४
पा३ पर्यस्ताः अचलवसननीवेर्विक्षिप्ताः केलिदीपः ॥ २॥ लज्जातो यथा ॥ आनंदस्या
लोरघुनंदनस्य करावरोधं न कृतेण कुर्याः ॥ सखीकपोलौ मिलितैसीजआन चको पा२
२३ रनेत्रा चुलुकादोकेकना ॥ २॥ स्वनोरन्योन्यमुदितानीपंचेंद्रियाणां संबंधाभावो

नं२

२३ ऽभीष्टाप्राप्तिर्वा विप्रलंभः ॥ न च नौभौमोत्मकेविप्रलंभेऽव्याप्तिः ॥ मुदितपंचें
द्रियसंबंधाभावात् रूपस्य शिशिरभावस्य [illegible] तत्रापि सत्वा
त्। तदानीं यत्नोरिंद्रियाणां मुदितत्वाभावात् ॥ ननु यात्रियमभिसरतिग
च्छति सापि विप्रयुक्ताभवेदिति चेत् ॥ सत्यं ॥ सापि विप्रयुक्तेन ॥ अचिरदूरंसि
श्रु त्यासा प्रमोदेन विरहधर्मस्याप्रकाशनादेरसंभवादिति ॥ स च विप्रलंभः
पंचधा ॥ देशांतरगमनात् ॥ गुरुनिदेशात् ॥ अभिलाषादीर्ष्यातिशापा
च्चेति ॥ समयादैवात् ॥ विरहेनादित्यादयोऽवगन्तव्याः ॥ देशांतरगमना
द्यथा प्रस्थानाय कृतोद्यमे प्रियतमे दोः कंकणे न च्युतं धैर्येण २३
स्खलितं मदेन गलितं नेत्रांभसा निःसृतं ॥ जीवेनापि पिपासता

धे२ पु२ ण२

२३ णी

शिवाशिवप्रायतिवा मुहुर्मुहुः कंपाद्दोलिताकंकिणी कलरवव्याजेन वै
न्यस्मृतिः ॥२॥ यथा वा तालतरुणानी ॥ वीणामेके कथमपि सखीप्रा
र्थनाभिर्निधाय स्वैरंस्वैरं [illegible] सिजदृशा गातुमारब्धमेव ॥ तंत्रीं बुध्वा २७२
किमपि विरहक्षीणदीनांगवल्लीमेनामेव स्पृशति दृशोमूर्छिता नाथ तंत्रीमे ४४
तत्तु ॥ गुरुनिदेशाद्यथा ॥ भास्वान्नूतनतनुः गुरुकर्मनसिजः कोप्येष भंगस्त
मोमंदोगंधवहः सितोम[illegible]लयजो दोषाकरो माधवः ॥ अंगारोनवपल्ल
वः परतो विज्ञो गुरोराज्ञया निर्मानो सिवि वारिता कथममी क्रूरा
स्त्वयानयहाः ॥२॥ अथाभिलाषाद्यथा ॥ आगाराभिमुखमसुरवैरस्य
लोवकीकृतग्रीवं योऽन्यस्त्वं तो लमजानतो ः कथिदपि व्याजात्पुनरिति

२८ ष्ठतो॥ मार्गो विस्मरतो कुतश्चित्क्वासिदपि सक्तौ द्वारे जल्पतो। सा निःप्रश्वसितमात्रयोर्ययोश्च
हृदयस्तु दारास्महे ॥२॥ ईर्ष्याजनितो यथा॥ प्राणेशस्य प्रभवति मनः प्रेमहेतुं न प्रसूने च
तस्मात्संदृगपि कमले जीवनं जीवबंधुः॥ आरागत्स्वेच्छयाथितनाम्रिवलवैधस्ता। तस्य
भंगेस्यादेतत्क्वामपि निपतनेचंडिमानी विमुच॥१॥ शापाद्यथा॥ अन्यत्र य
दि निर्गतुं मिष्ठान्निर्गच्छहूरतः प्रियाविश्लेषितापेन शापदग्धोऽसि भविष्यसि २।। ग्धो
रि ६ विश्लेषजीवनक्रीडापाडा ... पुतमानसा॥ तस्योपातः प्रियं पश्यारकी वक्री
ना १ कैनानसा॥३॥ दैवाद्यथा॥ जीवने सा तीविश्लेषं विश्लेषे सा न जीवने॥ द्वयो
८ र बप्पनयो यत्नाम न्मेवानि दर्शने॥ विद्वानाद्यथा॥ केलीग्रहे वामणिमंदिरे वा शरा
मलंकानगरेकुतारा॥ इतस्ततः आस्थितयोर्न यूनो वियोगजन्मो विररामवं २८
क्लिः॥ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां श्रृंगाररसनिरूपणं नाम षष्ठस्तरंगः ६

श्रीगणेशाय नमः॥ हासस्य परिपोषो हास्यः। स च द्विविधः। स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च। तावपि उत्तमम
ध्यमाधमभेदात्त्रिधेति षड्विधः। स्वनिष्ठोपि षड्विधः परनिष्ठोपि षड्विधः एवं द्वादशभेदो हास्यः। त
थाहि। उत्तमानां स्वनिष्ठपरनिष्ठे स्मितहसिते। मध्यमानां स्वनिष्ठपरनिष्ठे विहसितोपहसिते।
अधमानां स्वनिष्ठपरनिष्ठे अपहसितातिहसिते। उत्तमानां ईषद्विकसितकपोलमव्यक्तदशनं
श अपांगसुष्ठ वीक्षणं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। मध्यमानां विकसितकपोलमुकुलाननमीषल्लक्षि
तदंतहसितं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। मध्यमानां विकसितकपोलमुकुलाननमीषल्लक्षितदंतहसि
तं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। मध्यमानां समयोचितं उत्तमस्वरम् । कुंचितमुखमाविर्भूतवदनरा
गं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। अधमानां उत्फुल्लनासा कुटिलदृष्टिवीक्षितं। कुंचितग्रीवास्फुटतर
स्वनं अपहसितं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। अधमानां उद्धतं उच्चैर्द्रुतं कंपितमौलिस्फुरत्तरनयन
मपहसितं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। अत्युद्धतमतिबहलाश्रुस्फुटतरस्वनमालिंगितपार्श्वमंग
मारब्धकरतालमतिहसितं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च। स्वनिष्ठं स्मितं यथा। लेखनीमितदृता
विलोकयन्कुतुकेन। न जयश्रीमपयपश्च। तत्पुनः अवस्थासीन्निसंस्थितांमाप्यसन्नमुख
४।

स्मितं दधौ। स्वनिष्ठं हसितं यथा॥ रामं। कुरंव्योमगतं रदाग्रसुप्रच्युतिं स्वीणंमुदीक्ष्य वि
स्मिताः यदा सहास्य किमुत तस्य यो [illegible] घर [illegible] पक्व न स्तवकायमानं॥२॥ परनिष्ठस्मितं हसि
तं यथा॥ हरस्तपभग्नमुखस्य सखे लमायोऽयमसिस्तवणेस्तवणेकालिपणे॥ हशिउजगपते:
शिशुः षडास्यः कलयति कज्जलमंतिके भवान्याः॥१॥ विहसितं परनिष्ठं यथा॥ निशा
सुतैलस्य धिया गृहीतमरवी जलैर्लेपितमुखारविंदं॥ गोपप्रभातस्खलदम्बुनीरनादंत
दानीं अहस्युस्तरुण्यः॥१॥ अपहसितं परनिष्ठं यथा॥ योनिरोधोमयारब्धइतिपद्युप
८ ठं बुधः। शाम्भइदु लुना सनंतरक्षेनोपहस्यते॥१॥ अपहसितं परनिष्ठं यथा॥ वीरः २५
कामुरिपार्थं ग्रहीनशिगतः अलकेपाल वहन्त्रबीजधूर्तफलकस्य तंडुलधियानीवा
पुनरुक्तवान्॥ ध्यावल्गन्नश्वरन्स्खल न्परिपतन्मुहुरन्विशीर्णन्विशन्नर्धीदधनिमा
लितमुक्तकुसुमं स्ववैस्ययाहस्यते॥१॥ शोकस्य परिपोषः करुणः। आशावि १
च्छेदे सति सर्वेन्द्रियाणां मौवा॥ नचविप्रलंभेऽतिव्याप्तिः। तत्रेषा तापाः सवा
त्र॥

तद्विच्छेदे सति। स च विप्रलंभ एव करुण एव। शोकोद्भूः स्वं वर्णोस्य कपोलविचित्रः। दैवतं वरुणः।
स च करुणः स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति। स्वशापस्वबंधनस्वक्लेशः स्वनिष्ठैर्विभावैः स्वनिष्ठः। पर
निष्ठनाश परशाप परबंधन परक्लेशादीनां दर्शनश्रवणस्मरणविभावैः परनिष्ठः। स्वनि
ष्ठो यथा॥ तव नाथ शरः शरासनं तव देहेन सहैव भस्मसात्॥ अहमस्मि ततः प्रतीयते तव ना
स्मीति किमुच्यतामितः॥१॥ परनिष्ठो यथा॥ अनुवनमनुयातं बाष्पवारित्यजंतं दि
नकमलदामक्षाममालोक्य रामं॥ दिनमपि रविरो विस्तापसंतप्तस्तलेरज निरपिन्वधुते
तारकाबाष्पबिंदून्॥२॥ परिपूर्णक्रोधो रौद्रः। सर्वेन्द्रियाणामौद्धत्यं वा। वर्णोस्य रक्तः। दैव
तं रुद्रः। यथा॥ चंडांशुः किंनु चक्रं धु जगपतिरसौ वर्त्तते किंनु पाशः कुंतः किंसुरंति दंताः नु
नर्चागिरिरशनिः किंनशस्त्रैः किमन्यैः। भीमोऽहं दुष्टदुर्योधननिधनसमुद्दंडबाहुप्रकांड ८
पत्या तृत्तप्रकोप प्रबलरुतवहोनास्मि कस्यापि वश्यः॥१॥ क्रीडातुंगतुरंगायपपरली
खवरुक तो वउधर श्री निस्फूर्जितं च [illegible] [illegible] स्तोमावलीं दजगत्॥ बद्ध

श्री २

२६

श्री २

स्पर्धकरींद्रवृंदकरखंडणव्याकुंभोगीश्वरव्ययोदयफणियरत्नगुरुभिर्विद्योतयामो
वयं ॥१॥ परिपूर्णउत्साहः सर्वेंद्रियप्रहर्षो वा वीरः। वर्णोस्य गौरः देवतं शक्रः॥ स च त्रिधा॥ 3
युद्धवीरदानवीरदयावीरश्चेति। इयांस्तु विशेषः। सर्वोत्साहो युद्धवीरस्नतापाध्य
वसायादिप्रभवः। दानवीरेनादाध्यवसायादिप्रभवः। दयावीरे आर्द्रताप्रभवः। अतएव
या पुत्रजन्मनि नातिव्यंग्यः॥ युद्धवीरो यथा॥ संग्रामेंगणमागते दशमुखे सौमित्रिणा विस्मि मां
तं सुग्रीवेण विचिंतितं हनुमता व्यालोलमालोकितं। श्रीरामेण परं तु पीनपुलकस्फूर्ज
त्कपोलश्रिया सांद्रानंदरसालसानि दधिरे बाणासने दृष्टयः॥१॥ दानवीरो यथा॥
अभ्यागच्छति मंदिरं द्विजकुके खंडाय खंडां बुधिं क्षाराब्धिं लवणापदुग्धजलधिं दु
ग्धाय न्वेद्धा स्पृति॥ दुर्वीरो विरहो भवेदिति भियादीनेव दिव्यापगा यस्यांघ्रिन ज
हाति विप्रवपुषे रामाय तस्मै नमः॥२॥ दयावीरो यथा॥ दयावीरं हरेर्नेत्रमंकु

वो

२६

३

द्वि

रस्तत्रभास्करः॥ ततःसमुत्थितावेतौपल्लवौरामलक्ष्मणौ॥३॥ भयस्यपरिपोषःसर्वेन्द्रियविक्षोभोवा

भयानकः।वर्णःश्यामः।दैवतंयमः।सचस्वनिष्ठःपरनिष्ठोवा।अपराधात्स्वनिष्ठोयथा॥गोपीक्षीरघ

टीविलुंठनविधिव्यापारलीलाविदोःपित्रोक्ताडनशंकयाशिशुवपुर्देवःप्रकाश्यज्वरं॥रोमांचं

वयन्दृशोमुकुलयन्नत्यंगमुत्कंपयन्नीत्कुर्वन्तमसिप्रसर्पतिगृहंस्वीयंसमागच्छति॥१॥प

रनिष्ठोयथा॥गंगायाःसलिलेनिमज्जतिजयाउरेपुरिभ्राम्यतित्र्यक्षंयंतिकृताशनेफणि

फणाभोगेद्विविलीयते।कुक्षीभ्रूयहरस्यकर्णशुषिरंनिर्गत्यसत्कृतैराहोरस्यमुदीक्ष्य

किंनकुरुतेबालस्कषारद्युतिः॥२॥विकृतनिनादात्परनिष्ठोयथा॥कुवर्णद्वाभिर्मुखैर्दशमुख

रवेनादंसुरैःकंपितंदिग्नागैश्चकितंरवेरपिहयैरुद्गच्छमाधावितं।सुग्रीवस्तुसमुच्छलज्जलनि

धिव्यालोलवीचिभ्रमभिभ्रस्यत्सेतुविशंकयाहनुमतोवक्त्रेदृशौसंदधे॥३॥जुगुप्सापरिस

द्विर्वेन्द्रियसंकोचोवाबीभत्सः।वर्णोनीलः।दैवतंमहाकालः।सचस्वनिष्ठःपरनिष्ठोयथा॥का

लीकुंडलिनीकुतूहलमिथःप्रारब्धपृथ्वीत्कृतनिर्यंत्वद्वीविविलद्विहायसिन्वलद्विली

निपातस्पृशि ॥ बद्धस्पर्द्धविपक्षपक्षरुधिरस्रोतस्वली स्रोतसि भ्रश्यत्युद्भ्रमतिस्खल
त्यथरणक्रोधात्कुधा लोभागव: ॥ १ ॥ परनिष्ठा यथा ॥ छत्रं कुंभीन्द्रकर्णौ विस्वयतनुलंना
मरं वा जिपुष्ठे र्मा लं मुंडे: प्रचंडे: स्रज गजघुने मंडपं योजपस्व । अंत्रे नैरिाजनायक
ना लयविधिमिति प्रेतवृद्धांगणानामालाप: कुंडलिन्यास्तनयपरिणयारंभजन्माभ
भूत्र ॥ २ ॥ विस्मयस्य सम्यक्त्वम्रेडितं रक्तेल: । वर्णो स्यपीत: । दैवतं ब्रह्मा । सत्वस्व
निष्ठ: परनिष्ठश्च ॥ स्वनिष्ठो यथा ॥ लीलानिबद्धपाथोधिंहेलाहतदशाननं । सरामः
कु सीतयाश्लिष्टमात्मानं वर्द्धमन्यत ॥ १ ॥ परनिष्ठो यथा ॥ यत्क्रोडीपर्यङ्कतलवर्त्तसुमती ह
बद्धांबुधिर्बिंदुवद्ध्राणाग्रेण जरत्कपोतक इव व्यापादितो रावण: । लंकां कोपि विभि
भीषणाय सहसा युद्धेव हस्तेपि तान्श्रुत्वैवं रघुनंदनस्य चरितं को वा न रोमांचित ॥ २ ॥ ४
अत्युक्ति चित्रोक्ति प्रमोक्ति विरोधाभास प्रोक्तता यो द्भुताऽ एव ॥ अत्युक्तिर्यथा ॥ त्वयादे
षसता हि तायभगवान्कालावनारोहरि: सिंधो: क्लेशमपास्य यस्य दशनप्रांते स्थिता या
त्र

क्ति:
प
भुव: । ताराहारति वा शिदस्ति लकतिस्त्व वा हिनी माल्यति क्रोडादर्पणति क्षपातितिरह
व दैर्घ्यश्चतारं कति ॥ १ ॥ दिव्यहरेर्मुखकुहरे विस्तीर्णपृथ्वीति व्योम । चूर्णति नंद: कं सुकति
कनकगिरि: स्व दिरसारति खरांशु: ॥ २ ॥ भ्रमोक्ति: ॥ तीव्रैस्तिग्मरुच: करै: परिखिलां
सत्तुं कपालस्थलीनीराणां निकरं करेण हरता तुच्छीकृते नीरधौ । मैनाकं समुदीक्ष्य पं
कपतितं शालूककशंका क्षुधो हेरंबस्य पुनातु दंतशिखरव्यापारलीलारस: ॥ १ ॥ अंत:
क्रोधाग्निजाग्रत्कपटनरहरिस्फारनिश्वासवातव्याधूता वारिवाहा कुलधरणिभृत:
सानुषु प्रस्रवंत: । दिग्नागैर्नागबुध्या वनहरिणकुलै: शंकया शाद्वलानां छाया भ्रांत्या
किरातै: शिखिवसनधिया वीक्षिता: स्यर्वधूभि: ॥ २ ॥ चित्रोक्तिर्यथा ॥ गिरिर्विमलिमौ
क्तिकावलि मलिद्रु यं स्नावरं शरन्तुहिनदीधितिर्व्यंजनमारुतं वा वाति ॥ धनुः स्वपि
ति मान्मथां शिथिलवंधमेचं नाभोनमो मनसिजायतेकिमपि कौतुकं तन्वते ॥ १ ॥ लाक्ष
शि
न्व

णिकमखिलं विचोक्तिरेव ॥ विरोधाभासो यथा ॥ कोप्यसौ नवमुकुंद नंदको निंदकोभव
तिकं ससंपदः । कुंडलीत्वमखिलाकालियं कुतो दूरतो नयसि लंघ्निवद्य ॥ १ ॥ नास्त्येव स ज्ञे २
वैरसा आनंदरूपा परनिष्ठाश्चेति ॥ चित्तवृत्तिर्यथा ॥ प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च निवृत्तौ यया रसां
तिरसप्रवृत्तौ तथा मायारसइति प्रतिभाति ॥ एकत्ररसस्योत्पत्तिरपरत्र नेति वक्तुमशक्यं
५ न त्वसम्रतिरेव ॥ सकस्यास्तु व्यभिचारी । नशृंगारस्य तद्वैरिणो बीभत्सस्य तत्रसत्वात् ।
९ अतएवं नकरुणस्यापि ॥ न रौद्रस्य तद्वैरिणोऽद्भुतस्यापि तत्रसत्वात् । अतएवाद्भुत श्री
स्य ॥ न वीररस तद्वैरिणो भयानकस्य तत्रसत्वात् । अएव तेन भयानकस्यापि ॥ न ५
शांतस्य तद्विरोधित्वात् । न च सामान्यत एव रसः तद्विशेषा नरोपशांतिरसस्य
तद्भावत्वापत्तेः । किं तु विद्युत इव रतिहासशोकक्रोधोत्साहभययुगुप्साविस्मयाः तत्रो २५
त्पद्यंते विलीयंते च । तत्र ते व्यभिचारिभावाइति ॥ लक्षणं च ॥ प्रबुधा मिथ्याज्ञान

नबीभत्सस्यापि न हास्यस्य तद्वैरिणः करुणस्य तत्रसत्वात् । अतएव ५ जु २

वासना मायारसः मिथ्याज्ञानमयस्य स्थायिभावः ॥ विभावाः संसारिकभोगार्जकध
र्मा धर्माः अनुभावाः पुत्रकलत्रसाम्राज्यादयः ॥ यथा ॥ वाटीलाटी हेगं भोरुहरमस्करीवा
पिका कापिकांता तल्पं चंद्रानुकल्पं प्रकटयति रहः कामिनीकामिनीति । रूपं कामस्य रूपं
मणिमयभवनं बंधुरं बंधुरंगो लोके लोकेशकस्य त्वमसि नभवनेस्सर्वदा सर्वदाता ॥ १ ॥ नो
द्यभिन्नस्थलके निर्वेदस्थायिभावः शीतोपि नवमो रसः । निर्वेदस्य परिपोषः शांतः दोषा
नुषंगप्रशमो वा । दोषाः कामक्रोधलोभादयः । अत्र विषयदोषविचारविरक्तादयो विभ
वाः । अनुभावाः आनंदाश्रुपुलकहर्षगद्गदवचनादयो यथा ॥ हेयं हर्म्यमिदं न कुंडभवनं दे
वेयं प्रदेयं धनं पेयं तीर्थपयो हरे भगवतो गेयं पदांभोरुहं । नेयं जन्म विराय दर्भशयने ध्ये
मैनिधेयं मनः स्थेयं तत्र सितासितस्य सविधे ध्येयं पुराणं महः ॥ १ ॥ वेदस्याध्ययनं कृ
तं परिचितं शास्त्रं पुराणं श्रुतं सर्वं व्यर्थमिदं पदं न कमलाकांतस्य चेत्कीर्तितं । उत्खा
तं सदृशीकृतं विरचितं सेव्यांभसा भक्त्या सा सर्वं निःफलमालवालविधये चुतं न बीजं

गधार

पदि॥२॥ ॥इतिभानुदत्तविरचितायांरसतरंगिण्यांसप्तमस्तरंगः॥ ॥स्थायिभावजा
दृष्टिरष्टधा॥स्निग्धाहृष्टादीनाक्रुद्धादृप्ताभीताजुगुप्सिताविस्मिता।व्यभिचारिभावजा
दृष्टिर्विंशतिधा॥मलिनाशांतालज्जिताशंकितामुकुलिताअर्द्धध्यानाजिह्माकुंचितावित
रसा र्किताअभितप्ताविषण्णाललिताकेकराविकोशाविभ्रांताविप्लुतात्रस्तामदिराचेति॥रस
भेदादष्टधारसदृष्टिः॥कांताहास्या।करुणा।रौद्रावीरा।भयानका।बीभत्साअद्भुताचे
ति॥षट्त्रिंशद्भेदादृष्टयःऊहनीयाः॥कुंचिताविकसिताअर्धविकसिताचकिताखुत्ता॥ शि
घूर्णिताअलसाविवर्त्तिताईषद्विवर्त्तितानर्त्तिताअर्धनर्त्तितापर्यस्ताश्रत्यास्मिस्मिता ल्लि
चेतिदृष्टिभेदाऊहनीयाः॥ललितायथा॥मनसिजन्टपतिर्वामंडनंवामदोवाशशिमु ६६
खिभुवनंवायौवनंवावयंवा।अखिलमपिकृतार्थंवीविविक्षेपखेलत्कमलविज
पलीलाशालिनालोचनेन॥१॥म्लानायथा॥पर्यस्तालककरौविषःश्रमजुषःप्रस्विन्नगं ३०
डत्विषःशंभोरीशीकरसीतलेनशशिनावातंसमातन्वति।डीयास्तामचलाधिराजदु

चिर

हितुर्निस्पंदनीलोत्पलच्छाय।निद्रितचंचरीकमिथुनस्पर्द्धासमृद्धेदृशौ॥१॥एवमन्याअप्यु
दाहरणीया॥अथरसानांजन्यजनकभावः॥तत्रभरतः॥शृंगाराच्चभवेद्धासोरौद्राच्चकरुणोर
सः॥बीभत्स्यादद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्चभयानकः॥अयमुत्सर्गःपरेषामपिरसानांकार्यका
रणदर्शनात्॥प्राचीनग्रंथकारसंमतिरपि॥कथानुग्रहयोगाच्चविवक्षावशतःकवेः॥
अन्योन्यजन्यजनकारसाभावाभवंत्यमी॥यथा॥मातुर्दृष्ट्वादृगंभोरुहयुगलगलद्बा
ष्पधारामुदारांतातस्यप्रेक्ष्यवक्षःस्थलरुधिरचयपंकुर्द्दृढेनाभार्गवेन॥हस्तेन्यस्तःसह
स्त्रार्जुनमदकदमनारंभगंभीरवीर्यस्फूर्ज्जद्दोर्वल्लिहल्लीशकसकलकलास्तत्रधारःकुठा
रः॥अथवीरंप्रतिकरुणबीभत्सयोःकारणता॥यथावातातत्वरणानां॥कुरंगाक्ष्यावे
णीसुभगविपरीतेरतविधाविधिस्कंधंदृष्ट्वाकिमपिनिपतंतीमरिभटः।अपिग्रीवंपु
ष्पप्रचलककरबालव्यतिकरंस्मरन्नंतःसाचोविरमतिपरीरंभरभसा॥१॥अत्रभयान
कंप्रतिशृंगारस्यकारणता।यथावा।युधिकुपितकृतांतस्यंदनस्पर्द्धिनादंदिशिदिशि

णा॥ अद्भुतरसानां विरोधाभावः॥ समयभेदेन यथा॥ भग्नं कामरिपोर्धनुः परिहृतं राज्यं स्थितं का
८ नने निर्भिन्नस्त्रिशिराः खरस्य पिशितं स्पृष्टं कपिर्लालितः। लंकेशो दलितश्चिरायरुदितं लंका
वशेनांश्रुतं नीता स च विदेहभूस्तद[?]खिलं रामस्य लोकोत्तरं॥१॥ अत्राद्भुतशांतभयानक
रौद्रबीभत्सहास्यवीरकरुणश्रृंगाराणां विरोधाभावः॥ अंगांगिभावापन्नानां रसानामेकत्र स
मावेशो यत्र स रसशबल इति वेदितव्यं॥ तस्याप्युत्तरदेवोदाहरणं॥ अंगयोर्वैरिणोरपि रसस्य हा न
निः अनयोर्वैरिपि प्रभोरिव यथा॥ सीतां संस्मर्य वीक्ष्य प्रसरकुवलयस्पर्धि चक्षुः क्षिपंती से
नां संवीक्ष्य रक्षःशरदलितवपुःशोणितासारसिक्तां॥ रामेणक्रोधदीप्य दशमुखनिपतन्मुंड
लाभप्रमोदक्रीडत्काली करालभ्रुकुटिसहचरी संदधे चापदृष्टिः॥१॥ अत्र श्रृंगारबीभत्सयो
वैरिपि न रसहानिः॥ एवमंगांगिभावापन्नयोरविरोधिन्योपि न रसहानिः॥ यथा॥ भौजंगमे
म गिरिर्गियं जलदात्मकं वा शस्त्रं यदेव मुमुचे दशकंधरेण॥ सर्वं विदेहतनया विरहातुरेण व रमे
क्रीमयमस्त्रमिव व्यालोकि॥१॥ ननु श्रृंगारबीभत्सयोः सहजो हि वैरं कुतः॥ मधु निष्ठी
वतोः संभोगदर्शनादिति चेत्॥ सत्यं॥ बीभत्सस्य जुगुप्सा स्थायिभावा सा च तद्दर्शने

न तटस्थस्य भवति॥ ननु तयोर्नागौण्यादिति॥ ननु तथापि सति बीभत्से श्रृंगारो र
दृश्यते॥ तथा हि॥ यदपि पृथु दिवशाला मुंडमालानपाणिः स्वं जातिनरकपाले
शैरवं चर्म वेलं॥ तदपि गिरिसुतायाः पक्षपातः पुरारौ समुदयति विचित्रः का
मिनो प्रेमबंधः॥२॥ इत्यादावपि तिवेन्न॥ सत्यं॥ निजभर्तुर्धर्मेपि पक्षपाताति
शयेन पत्न्यास्तदपि जुगुप्स्यं न भवति॥ जुगुप्सितत्वेन प्रतीयमानं जुगुप्सोत्पा त्व
दकं॥ किंच॥ प्रियसंबंधोपाधिकं प्रेम तत्रोत्पद्यते तेन स्थायिभावाभावात् प
च बीभत्सः न तत्र भवति॥ ननु वीरस्य युधि गलत्तः सर्पस्पर्शचकिततारो इचा
कस्मि[?]न्कोत्थाप्य[?]तिपाते विस्मय इति चेत्सत्यं॥ चकितता विस्मयस्य तत्र तत्र सो
रवैरानभवंत्येव॥ सति वा विषयभेदः पीनस्य न प्रतिभटाद्भयं किंतु भुजंगात् प
रौद्रे च न प्रतिकूलबलाधिक्यात्॥ किंतु स्वातादिस्मय इति रसवैरस्योत्पाद
कर्मसकलमवधेयं॥ न च पुराणं वार्यं॥ अन्यत्रापि रसवैरस्योत्पादकं वर्ज्यं॥

बी२३

या

९ तया॥ नवाप्येरसभेदश्चैनाद्य शास्त्रविशारदैः॥ वचनमिदमुपलक्षणं॥ एवौ
वविभावानुभावेद्रष्टव्यं॥ यथा॥ का त्वं कृते कुसुमसमयः कुत्र वासूनि का मेघ धामा से२
प्रविलामिदं कु त्र वा प्रेम यूनोः॥ भावुकी युक्तिं मुप्रवलाविन्दिनी वारितं रूपमानं मानं
मु मुग्धेधिरुस्वजसकलं तुच्छमेव पत्नीम॥१॥ अत्र निर्वेदप्रतिपादकमखिलम्
रविरोधिनो चित्तं वस्तु सर्वथा अवधेयं॥ अत्र पाचीनाः॥ अनौचित्यादृते नान्य
द्रसभंगस्य कारणं॥ प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योपनिषत्परा॥ अनौचित्यं ३३
समनुद्वेगकरी॥ को कथा प्रसिद्धा औचित्यं॥ तस्माद्धूर्तोऽयं रातिकेतवेव
सैरं॥ एकस्यैव प्रतिभात्वेन समाराभास एव एकस्यापि चैव प्रतिभात्वे तु रसा ४
णो भासत्व॥ केमसीपदा हरणो॥ सीतासमागमश्लाघा बंधुरं दशकंधरं॥ २
प्रहतुं कामतेः कासो बो निशितैः शरैः॥ १॥ अत्र रावणस्यैव बालिकसी पीतं॥ नतु
निबध्य यन्न वनं शीर्यांतं चल न्नयनो चलैः किमिति नोलिता यौवं मुग्धेनुक्त
व क्रेर श्रो रमो रैः॥२ व

१० मुकुलीकृतासि विफलं नखिलं नृनो नो विदेहीतिपरस्य नैतिरथमनोजन्मादेचः स ए
निषेव्यतां ॥१॥ अत्र नायिकाया रतिर्न तु नायकस्य ॥ एवमेकस्याप्यनेक
विषया रतिराभास एव ॥ परंत्वेषा विशेषः ॥ युस्य व्यवस्थिता वक्ष्यः नायिका
स्तत्र न रसाभासः ॥ तथा सति रूपनां पि सकलोत्तमानायकस्य वकुकामिनी ३
विषयायाएव रतेरसाभासापत्तिः ॥ दक्षिणनायकस्याप्याभासता
पत्तेः ॥ तस्मादव्यवस्थित वकुकामिनी विषय कवैशिकनायकपरमेत
त् ॥ अत एव वैशिकानां वैश्यानां रेच साभास रतिरतिचारीना ॥ एकस्या १०
था प्यनेननायकविशेषा रतिर्यथा ॥ संपत्कस्याद्यतारा भवति नतरलिता
वसुरेनेत्रतारा ध्याना केनार्धवेणीपयासि विलुलितायत्क्ते कापि वेणी
ने एकस्याप्यनेकविषया रतिर्यथा ॥ पंचेषु स्फीति पयता पल्लहरी प्रीतिरस्त
दीयार्जुनः ॥ कासीनकतिन कौचना चकतटे काश्मीरपकायते ॥ छ

पु घ३ क्षि२

कासां भूषिनिनेयनी रजदृशां सिंदुरलेखायते कासां वा नव कर्णयोः प्रियसखे
मापि क्वापि भाषायते ॥२॥ यत्र रसा बहवः स रसशबलः ॥ यत्र भावाः बहवः
त सभावशबलः ॥ रसशबलो दाक्षिणी एव ॥ भावशवलो यथा ॥ क्वैषोऽयेवस्तव प्रत्र
स्पा य क्वम भग्नुतिस्तत्र जायताम तस्यैव वर्त्तेकाये मम कः स्मरास्त्र जगति भुन्या
ध विनाराधय ॥ निर्मुक्तेवमनस्त्रपात्कगदृशोलावण्यमन्याहैशं धिग्जन्म द
केवकागतासि किं विलपते कासि प्रसन्ना भव ॥२॥ निर्वेदौत्सुक्यामर्षावे य
मतिविषादानां भावा ॥ तासां छूर्याद्यष भावाशबल इति ॥ अथ नौसालंका त्र
क्तिः रभावानां अभिव्याप्तिः ॥ सत्र द्विविधः ॥ अभिमुखो विमुखश्चेनमु
खश्चेति ॥ भावविभावानुभावैर्व्यक्तैर्यस्याभिव्यक्तिः ॥ स त्वभिमुख
श्च ॥ अलंकारमुखो लंकारामुखश्चेमिनो विश्रामहेतुत्वादसौ गौणः ॥

त्रि३

२१ भावमुखेभावोमुख्योमनोविश्रामहेतुत्वादसौगौणः॥ अत्रैप्राचीनसंम
तिः॥ अलंकारेषु विरचितविश्रामकारिणी। अलंकारस्यमुख्यत्वं
भा गौणत्वंरसस्यवयोः॥ अभिमुखस्यस्वप्रकरणेउत्कर्षएव॥ विमुखोयथा॥
प मैथिलीलक्ष्मणौरामः स्मयी वंशैर्वनात्मज॥ लंकापुरीपरिध्वंसनं संनिधे रं
र्ययो॥१॥ संकटमखिलमुत्तीर्यतेसमागता स्यपद्भुतोनसः कृष्टादव इ
ले गम्यते॥ अलंकारमुखोयथा॥ एषाबालीभ्रमतीमनीनांभणतिप्र
ण्याः भातेनरवौरविन्द्रौ॥ आलिंगितः किंतुतुषारभानुः कांतिः कंकस्य श्रीः
व यपुर्विलग्ना॥२॥ अत्रापन्हुतेरलंकारस्यमुख्यता॥ भावमुखोय खे १
था॥ सप्तांभोनिधितीरहीनपदवीलोलंकारिणीभेदिनीदातुंविश्वकु
लाभयोजितवतः संकल्पवाक्योद्यमं॥ नाभीनीररुहात्सरोरुहभुवात्तत्काले

रु पातुवः
माविस्मृतेहस्तांभोरुहिभार्गवस्यकिमपिव्रीडास्मितंभानुत्त॥१॥ अत्रा
द्भुतरतिभावस्यमुख्यता दानवीररसस्यगौणता इत्यादिज्ञेयं॥ विद्वद्वा
व सिधाराः स्नेहंतथासर्वेतुसंततं॥ लभतेविपुलांवृद्धिंयथारसतरंगिणी॥१॥
दिव्या अवगाहस्यवाग्देवीनिश्चितंरसतरंगिणी॥ अस्मत्पद्येनपद्येननचय
श्रुतिहर्षिणी॥२॥ यावद्भानोः कृताकापिकालिंदीतरंगवर्त्तते॥ तावत्तिष्ठतु
मेभानोरेषारसतरंगिणी॥३॥ इतिश्रीभानुदत्तविरचितायांरस
तरंगिण्यांअष्टमस्तरंगः॥ ८॥ दी वि
समाप्तेयंरसतरंगिणी॥ ॥ छ

640

समासारसतरंगिणी

३६